

**PATXI SALABERRI ZARATIEGI,
EUSKALTZAINDIAN SARTZEA**

Uxue, 2006-IX-29

PATXI SALABERRI

*María Jesús Zoroza,
alcaldesa de Ujué*

Jaun-andreok, agur guztioi, eta bihotzez ongi etorri Uxuera.

Distinguidos autoridades políticas y académicas,
queridos habitantes de Ujué,
señoras y señores,
amigos todos:

Me siento muy honrada al tomar la palabra en este solemne acto. No es para menos. Un hijo de esta villa, Patxi Salaberri, entra hoy oficialmente en la Real Academia de la Lengua Vasca.

A nadie se le escapa la importancia de este hecho. Se han reconocido antes los méritos de Patxi Salaberri. Era antes académico correspondiente, y ahora lo es numerario. Ha venido participando en los trabajos de la Academia desde hace tiempo. Y es doctor en Filología Vasca y Director de la revista *Fontes Linguae Vasconum*, que edita la Diputación desde 1969. Una trayectoria de trabajo y dedicación, que nos llena de orgullo y de alegría.

Felicidades a Patxi.

PATXI SALABERRI ZARATIEGI, EUSKALTZAINDIAN SARTZEA

Agurra

*Andres Urrutia,
euskaltzainburua*

Agintariok!
Euskaltzainkideok!
Uxuetarrok!

Euskaltzaindiak bat egiten du gaur Uxue herriarekin eta Nafarroako herrialdearekin, Uxueko seme den Patxi Salaberri euskaltzain oso aitortzeko asmoarekin.

Oraingoa delako gutxi arte, Nafarroako bost merindadeetatik hirutan bakarrik izan da Euskaltzaindia (Iruñekoan, Lizarrakoan eta Zangozakoan). Azken urteotan, ordea, bisitatu ditu Foru Komunitateko beste bi merindadeak: 2002. urtean, Tuterako merindadea, *Nafarroa Oinez* zela eta; eta, 2003. urtean, Erriberriko merindadean, Miranda-Arga herrian izan zen, Bartolome Karrantzaren V. mendeurrena zela eta.

Oraingoa, berriro ere, Euskaltzaindia Nafarroako bosgarren merindadera dator, ekitaldi pozgarri batera, alegia, Patxi Salaberri egingo duen sarrera-hitzaldiaren partaide eta lekuko izatera.

Hartara, Nafarroako herrialdeak, beste behin ere, bere ekarria egingo die euskarari eta Euskaltzaindiari, euskaltzain osoen soka luzea berriztatuz eta luzatuz.

Nor da Patxi Salaberri? Ausardia handia izango litzateke nirea, zuei esango banizue zein eta zer-nolakoa den zuen herrikidea. Apalagoa da, aldiz, nire gaurko mezua, azpimarratu nahi dudalako, hitz laburretan, zer ikusi izan duen Euskaltzaindiak Patxi Salaberriarekin, bere euskaltzain osotasun horretan sartzeko.

Goraipa dezadan, lehendabizi, haren euskaltzaletasuna, hain zuzen ere, aspalditik euskara galdu zuen herrialde bateko nafarra izanik.

Aitor dezadan, hurrenik, haren maila eta prestigio zientifikoa euskalgintzan, urte luzeetan ondu duena, pausoz pauso eta lanez lan, onomastika cor-

pus baten jabe izan arte. Hor dago, besteak beste, Nafarroako Gobernuak eman dion *Fontes Linguae Vasconum* aldizkariaren zuzendaritza.

Gogora dezadan, bestalde, bere unibertsitate-irakasletza, Nafarroako Unibertsitate Publikoan bera baita euskararen erreferente sendo eta irmoa.

Ez ditzadan ahantzi, orobat, etorkizunerako proiektzioa, gaztetasuna eta heldutasuna, halakoak biltzen baititu Patxi Salaberrik bere baitara.

Zer esanik ez, Nafarroan bizi eta lan egiten duen Patxi Salaberrik gertu-gertutik ezagutzen du Nafarroako euskalgintza, eta hori ere aintzat hartzekoa eta estimagarria da.

Halakoak behar ditu Euskaltzaindiak, eta horretara dator gaur Uxuera, nafar guztiei agurra egin eta nafar baten euskaltzaintasuna aitortzera.

 Euskaltzaindia ANDRES URRUTIA Euskaltzainburua	eta	 Uxueko Udala MARIA JESÚS ZOROZA Uxueko alkatua
<p><i>Asteigis berdeleko gonbidatuen antzezte Patxi Salaberri Zarategi euskaltzain jain txiki prestuaren sarerera-ekitaldira. Batez iraili hasi Uxueko pilatolekuan izango da, irailaren 29an, ostirala, gutxiako 11:30etan.</i></p> <p>- <i>Sarera-antzezte: Uxueko lekuak miztagai</i></p> <p>- <i>Andres Digo euskaltzain jain txiki prestuak orotzango dira.</i></p> <p style="text-align: right;"><i>Bilbo, 2006ko iraila</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Eventuakoa adieraz ezazu irailaren 22a baino lehen telefono honetara deituz: 94 - 415 81 53</i></p>		

 Euskaltzaindia ANDRES URRUTIA Presidente de la Real Academia de la Lengua Vasca	y	 Ayuntamiento de Ujeu MARIA JESÚS ZOROZA Alcaldesa de Ujeu
<p><i>Se complacen en invitarle al acto que, con motivo del ingreso del académico electo Excmo. Sr. D. Patxi Salaberri Zarategi, se celebrará en el frontón de Ujeu, el viernes 29 de septiembre, a las 11:30 de la mañana.</i></p> <p>- <i>Discurso de ingreso: Sobre los nombres de Ujeu</i></p> <p>- <i>Respuesta del Excmo. Sr. D. Andrés Digo.</i></p> <p style="text-align: right;"><i>Bilbao, septiembre de 2006</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Se ruega que, antes del 22 de septiembre, confirme su asistencia, llamando al teléfono: 94 - 415 81 53</i></p>		

Behinola izan zuen Uxuek asmoa eta gogoa Nafarroako Unibertsitatea bertan izateko. Oinarriak eta zimenduak ere hementxe omen, guztion bistan eta begiradapean. Orduko hartan ezin izan zena, gaur, beste modu batera, gauzatu eta gorpuztuko dugu, alegia, Euskaltzaindia ararteko, Uxueko semeak euskara eta unibertsitatea bere herrira itzultzea.

Bejondeizula, Patxi. Ongi etorri gure artera, eta bidaia luzea izan ezazu gure artean!

* * *

Euskaltzaindia llega hoy a Uxue, a ser testigo de la ceremonia de recepción de un hijo suyo, Patxi Salaberri, universitario y euskaldún, que renueva y actualiza la decisiva aportación de Navarra al acervo común de la lengua vasca.

En Uxue están los cimientos de aquella universidad de Navarra que jamás llegó a construirse. Hoy un hijo de Uxue, de la mano de la Real Academia de la Lengua Vasca, vuelve a renovar la vocación universitaria de Uxue, y a imbricar la quinta merindad de Navarra con el esfuerzo de toda Navarra en pro de la lengua vasca, parte imprescindible de la personalidad de esta Comunidad Foral.

No me queda sino felicitar al nuevo académico de número, y agradecer, en nombre de Euskaltzaindia/Real Academia de la Lengua Vasca, a la alcaldesa de Uxue, a las autoridades de Navarra y a todos los que hoy nos acompañáis en este día de júbilo, vuestra presencia en este acto.

Esan dut,

He dicho

UXUEKO IZENAK MINTZAGAI

Patxi Salaberri Zaratiegi

Alkate andrea, euskaltzainburu jauna, euskaltzainok, agintariok, jaun-andreak, egun on.

Egia erran behar badizuet beti beldurra izan diot noizbait irits zitekeen eta hondarrean iritsi den une honi. Beti beldurra eman dit sarrera hitzaldia nire sorterrian, Uxuen eta uxuetarren aitzinean, egin behar izateak. Oroitzen naiz orain urte batzuk, laurogeita hamabostean edo, hitzaldia egin genuela, hemengo elkarteak (bakarra zen garai hartan) hala eskaturik, Jimeno Juriok eta biok Uxueko gauzen gainean: Jose Marik historia gaiak ukitu zituen eta nik hizkuntza kontuak. Ez dakizue nolako estualdia izan zen hura niretako! Gorrriak ikusi nituen, ez gaia ezagutzen ez nuelako, nire herritarren aitzinean mintzatu behar nuelako baizik, eta beharrik hitzaldiak ematen aski ohitua zegoen Jose Mari Jimeno nirekin zen, bestenez ez baitakit zer egingen nuen!

Honetan, nik uste, Euskaltzaindian ordezkatu dudan Patxi Ondarra baikaurrearen antzetsukoa naiz, hura, nire modura, ez baitzen batere plazagizona. Bien arteko eitea menturaz hemen bukatzen da, euskararen alderako bion zaletasuna alde bat uzten badugu bederen, hura, ni ez bezala, hizkuntza klasiakoetan hagitz jantzirik zegoelako: latina eta grekoa bazekizkien, eta hebreeraz idatzitako eliza liburuak ere hiztegirik gabe irakurtzen zituen, berak egindako gutun batean ikusten den bezala (Iñigo, 2006). Hauetaz landara, alemana ere franko ongi zekien eta ingelesa Txilen ikasi zuen. Segur naiz, bestalde, frantsesez ere moldatzen zela.

Patxi, edo *Frantzisko*, idazlanetan ibiltzen zuen izena ibiliz, gizon benetan euskaltzalea zen, eta honelakoa izatea zenbait lekutan oraindik zaila eta gogorra bada, pentsa ezazue Frankismoaren hastapeneko sasoi hartan zer izan zen! Ordenako agintariak Txilera igorri zuten, Patxik hara joan nahi ez bazuen ere, bere burua gaienik eta ongienik hemen ikusten baitzuen, Euskal Herrian, ez urruneko eremu haietan. Deserrian hamahiru urte igaro ondoren, 1964an azkenean hona oporretan etortzeko aukera izan zuenean, ez zuen «Mundu berri-*ra*» gehiago itzuli nahi izan, eta hemen gelditu zen, ez dakit bere agintarien baimen osoarekin edo hori gabe, baina, nolana ere den, hemen gelditu zen.

Nik Euskaltzaindian egin nituen haren ezagutzak, eta kaputxinoek Lekarozko komentua saldu eta Patxi Iruñera bizitzera joan zelarik, maiz ikusten ge-

nuen elkar, nahi gabe ere, ia auzoak ginelako, ni Txantrean baina Antsoaingo alderdian, bera bizi zen Errotazar karrrikako komentutik hagitz hurbil, bizi nintzenez gero. Behin baino gehiagotan Iruñetik atera, Ezkaba mendia gainditu, Ezkabarte igaro, Odiatar iritsi eta gibelerat, bide beretik antza, komentura sartzean kausitu nuen hura, ni auzoan semeekin paseiotan eta promen an nentzelerik. Mendizale edo mendian ibilzale porrokatua zen eta ez da, beraz, miresteke Nafarroako mendiak hain ongi ezagutzea. Aurkikunde balios bat baino gehiago ere egin zituen ibilaldi luze haietan; erraterako, Baztango *Soalar* mendian orain izen hau berau duen menhirra topatu zuen.

Gizon apala iruditu zitzaidan beti, langina eta lehen aipatu dud an bezala, arunt euskaltzalea. Haren lan gehiena, argitaratua dagoena, testu zaharren saillekoa dela erran daiteke, hemen Bonapartek bildutako materialak sartzen badiugu behintzat. Sail honetan Goñerriko eta bestetako testuak nabarmendu ditzakegu, eta, halaber, berak bakarrik edo lankidetzan argitara eman zituen Joakin Lizarraga Elkanokoaren izkribuak. Hauek guztiak biziki garrantzizko gertatu dira azken urteotako dialektologia lanetarako, batez ere *hego nafarrena* azpieuskalkiaren inguruan mintzo direnetarako. Bestelako lana, Akademiaren barnean burutu zuena, ez dut ongi ezagutzen; horretaz osoko bilkuretan parte hartzen zuten euskaltzainek eta batzordekide izan zituen gramatikalari eta dialektologialariek mintzatu beharko dute.

Patxi Ondarrak ordenakide (eta bizikide, Lekarozen) Damaso Intzako eta Mitxelenaren arabera (1972: 384) «euskara gutik bezala» zerabilen Polikarpo Iraizozko euskaltzain osoak izan zituen, eta baita Arrigarai, Eusebio Etxalarako eta Jurgi Errezuko euskaltzain urgazleak ere. Nik ez dakit harremanik estuenak zeinekin izan zituen, baina bistan da Polikarpo Iraizozkoaren lana bi-ziro gogoko zuela, 1981eko bere sarrera hitzaldia Euskaltzaindian ordezkatu zuen haren lanen gainean moldatu zuelako («Polikarpo aitak zituen esku- idatzi zaharren aurkezpena»). Gero ere, Aita Polikarporen mendeurrenaren kariatara 1997an Nafarroako Gobernuak kaleratu zituen ultzamarraren hiru liburuak Patxi Ondarrak apailatuak ziren.

Gorago erran dud an bezala, Patxik, Aita Polikarporen bidetik, Joakin Lizarragaren lan franko argitaratu zituen, eta ez da harritzeko, Elkanokoaren idazkietan Nafarroako, Iruñerriko euskaran ibiltzen ziren izen, aditz, atzizki, erranairu eta bestelako aberastasun anitz baitaude irakurlearen, edo hobeki erran dezadan, ikertzailearen esperoan eta begira, irakurtzaile arruntak ez duelako, damurik, Lizarragarenik irakurtzen. Damurik diot altxor horiek anitzetan oso erabilgarriak direlako eta, norbaitek bere euskarari nafar kutsua eman nahi badio, datuak eskura eta irispidean dituelako. Egia da euskara batuaren garaian harrigarri gerta daitekeela euskalkian mintzatzen hastea, edo are harrigarriago, euskalkian idazten hastea, batez ere euskalki edo hizkera hori Lizarragarena bada, egun ia inork ibiltzen ez duena, eta *ia* diot Erroibarko eta Aezkoako mintzoak, Iñaki Caminok ikusi duen bezala (1997, 2004), Elkanokotik hagitz urruti ez daudelako.

Kontua, nire ustez, ez da orain Lizarragak bezala idaztea, honek duen altxorra baliatu eta, bide horretatik, euskara batua aberastea, osatzea, Nafarroak ere, edo hego nafarrera mintzatu den alderdiak zehazkiago erran, izan behar baitu zer errana eta zer emana *Hiztegi Batua*-n eta bestelakoetan. Erran izan da nafarrok ez dugula euskaraz idatzi, eta egia da, neurri batean, Nafarroan ez dugula izan ospe eta izen handiko idazle entzutetsurik, erreinu zaharrean hainbesteko hedadura izandako hego nafarreran izkiriatu duenik, Axular urdazubiarrak lapurteraz idatzi zuelako eta Orixe giputz uitziartuak erdialdeko hizkeran batez ere, nahiz ez bakarrik. Gure-guretzat har ditzakegunen artean Beriain Utergakoa, Elizalde Muzkikoa eta Lizarraga Elkanokoa ditugu klasiakoetan; beranduago, XX. mendean gehienbat, Larreko, Polikarpo Iraizozkoa eta Mariano Izeta ditugu, baina hauek oinarriztat Baztango hizkera dute, hein batean edo bestean, eta lehenak Iparralderanzko joera. Manezaundi ere nafarra zen, Luzaidekoa ordea, hizkeraz garaztarra.

Lizarraga izan da Nafarroako Erdialdeko euskara, erdialde-ekialdekoa, nolakoa zen erakutsi diguna, Bonapartek Elkano, Oltza, Itza eta Garesen XIX. mendean bildutako materialak ere izanagatik, Utergako Beriainen lanez gainera, baina hauek 1621 eta 1626koak dira, zahar kutsu nabarmenekoak. Muzkiko Elizalderen dotrina eta herri bereko Morentindarren testuak ere baliagarriak dira arras; Gesalatz, ordea, egun garen herritik urrun da. Nik Ibargoitiko edo Orbaibarko libururen bat, edo gutxienez izkribu luze edo laburren bat izan nahi nuke, baina zorigaitzez oraino ez dugu holakorik, eta gure eskualdeko euskara ezagutzeko, neurri batean bederen, toponimiara jotzea beste biderik ez dago. Hau da nik garai batean egin nuen gogoeta eta nire doktore tesi potzoloaren ernamuina izan zena: Uxueko eta inguruko euskararen berri zerbait izateko zer egin dezaket, nora jo dezaket? Arrapostua egina da: toponimiara.

Hau izan zen, hortaz, nire lanaren erroa eta arrazoia, eta emaitzak, toponimia lanetan aritu denak espero zezakeenez, ez ziren izugarriak izan, euskararen ezagutzari dagokionean, dialektologialari aditu eta aritu batek idatzi zuen bezala. Hemen gogoan izan behar da toponimia lana egiten denean, bilketa hutsan gelditzen ez bagara behinik behin, toki izenen etimologia azaltzea edo azaltzen saiatzea hagitz garrantzitsua dela eta, honekin batean, toponimoak behar bezala arautzea eta mapetan egokiro kokatzea ez dela hutsaren hurrengoa. Hau da nik doktorego tesian egin nahi izan nuena; helburuak, beraz, hauek izan ziren: a) hemengo euskararen gainean berri zerbait erdieste, b) toponimoen azalpen etimologikoa ematea, eta c) leku izen biziak mapetan ezarri eta galduak, dokumentazioa oinarriztat harturik, nontsu kokatu behar ziren argitzea. Lehen helburua toki izenak diren lan tresnak berak mugatua eta murriztua da, besteak beste *satznamen* deitu diren horiek, Burundako *Abade Alsasua erori zaneko zuloa*, Ergoienerriko (*Ganaduari*) *gatza ematen dakion iturria*, Urnieta aldeko *Haurra galdu zan harria*, Iruñerriko *Urdeak etziten direnekoan* edo Orbaibarko *Elorria baita* «elorria dagoen alderdia», *Orrea dena* «ipuru den tokia» toponimoen modukoak urriak direnez geroztik, zenbaitek uste

duten baino aise ugariagoak izanagatik ere, eta are urriagoak bestelako «joseradun» leku izenak.

Aipatu hiru helburuekin batean bazen, aitortu behar dut, laugarren bat ere: herriaren euskalduntasun galdua nabarmen utzi nahi genuen, alegia, herria berandu arte euskalduna izan zela garbi adierazi nahi genuen. Erdaldunek pilotaleku hau dagoen lekuaren izena, *Andremucho* edo *Andrebuch*o, bitxi kausitzen dute, *Aldabea* ere franko hitz drolea zaie, eta are gehiago *Aldabea*-ren barnekotzat ematen diren *Anzandieta* eta *Turtunbera*, gure etxearen aurkez aurke dagoen *Rincón de Zonbolozoko* arraro hori ez aipatzeagatik. Arraro diot sekula aditu ez duten erdaldunendako, hemengoendako ohikoak baitira eta normalak, eta euskaldunendako holako ezagun aire bat baitute, euskaratikakoak izanik. Paper zaharrak arakatu eta bestetako leku izenak ikertzen dituzularik ikusten duzu *Andrebuch*o aldaera jatorrizkotik hurbilago dagoela *Andremucho* baino, oinarrian *Andrebuz*u dugulako, hots, «andreen butzua», zenbaitetan *andre* hedatu horren azpian *Andre Dona Maria* ez ote dagoen galdegin badaiteke ere. *Aldabea*, berriz, *aldapa* hitzaren lehengusu propioa da, lehen kusia, Orbaibarko *Aldapea* dermio izenaren haurride, *alde*, *aldai* eta «malda» adiera duten beste hitz eta toponimo frankoren ahaide, Uxueko bereko *aldazkia* edo *aldazkia* generiko galduarena, adibidez.

Anzandieta-ren erranahia ikustea erraza da, dokumentazioa aztertuta: oinarrian *haitz*, *handi* eta *-eta* daude, hots, jatorrizko forma *Aitzandieta* dugu,

«aldabe» horretara ematen duen etxe baten azpiko harri handiari egiten baitio erreferentzia toponimoak. *Turtunbera*, espero bezala inoiz *Durtunbera* idatzirik ageri dena, han-hemen errepikatzen da, Altzua, Antxoritz, Iratxeta eta Muzkin adibidez, *Turtunbera* edo *Tutunbera* gisa, eta nik onomatopeia itxura hartzen diot. Irudi du Iribarenek biltzen duen *turrunbero*, *turrunpero* «arrisku gutxiko amildegia» hitzarekin lotua dagoela.

Pilarraña-z den bezainbatean, lehen *Pirolarraña* aldaera osoagoa ibiltzen zela erran behar eta, orobat, dokumentazioan *Otsalarraña* ere azaltzen dela, menturaz behialako *Lopera*-ren (*Lupera* orain) ordainetan. *Pirolarraña* edo *Pilarraña*-n *larraina* «eultzia egiten zen zelaigune biribila» hitz gardena dugu, *Otsalarraña*-n bezala, eta, bestalde, *otsa*- hori *otso*-ren elkarketako aldaera da, *Pirolarraña*-ren azpian *piro* «ahatea» ikusarazten diguna. Alabaina, nik *piro* hitza Baztanen ikasi nuen, eta ez da, dakidanez, handik honako alderdi zaballean ibili, ez behintzat Iruñerrian eta hortik behehikoetan. Beste alde batetik, pentsa dezakegu *Lopera*, itxuraz gaztelaniako *lobera* (< *luparia*) «otsazuloa, otsobia»-ren aldaera dena, *Lope* antroponimoaz eta erdarazko *era* «larraina» izen arruntaz osaturik dagoela, euskararen ordena atxiki dela onesten bada, eta, beraz, ondoriozta dezakegu *Otsalarraña Lopera*-ren itzulpena besterik ez dela, edo alderantziz, *Lopera Otsalarraña*-rena dela. Honek guztiak, analogiaz bai-zik ez bada ere, *Pirolarraña*-n *Peru*, *Pero* antroponimoa ikustera eramán gaitzake, baina dugun dokumentazioa honen kontra mintzo da, lekukorik zaharrenek *Piro*- dutelako eta bizirik dagoen aldaerak bokal sabaikaria.

Natorren orain Uxueko toponimoen artean argitzen gaitzena ez bada bai behintzat zailenetako bat dena aztertzerá. Zein uste duzue dela hori? Bistan da: *Uxue* herri izena bera. Ez ditut hemen errepikatuko tesian erran nituenak, ez eta *Uxuezaleak* elkartearen triptikoan azaldu nituenak ere, baina zenbait iruzkin labur, edo ez sobera luze behinik behin, egin nahi nituzke.

Egun erdaraz *Ujué* erraten diogu herriari eta euskaraz, ez bairik gabe, *Uxue* deitu izan da, *x*-rekin, frantseseko *cheval* «zaldia» edo ingelesko *fish* «arraina» hitzek duten soinuarekin. Ez dakit xuxen nolako azentua zuen, baina logikoena *Uxié* erraten zela pentsatzea da, eta, izan ere, horixe da azken hamarkada hauetan uxuetarrek, euskaraz mintzatzen garenean, ibiltzen duguna, bai eta, berebat, emakume izentzat nagusitu dena ere, lehengo *Ujué* edo *María Ujué*-ren kaltetan. Nago herriko alaben eta haien ondorengoan artean badirela jatorrizko *Ujué* edo *María Ujué* bat baino gehiago gero *Uxue* edo *Miren Uxue* bihurtu direnak. Halaber, eta honek toponimoaren azalpenarekin du zerikusia, badira *Uxue* bilakatu diren jatorrizko *Paloma* batzuk, eta erroa gure herriaren izenaren aldaera batean (1102an ageri da lehenbizikoz) duten zenbait *Uxua* ere bai.

Aurtengo uztailean aldizkari arrosa horietako batean (*Hola*-n oker ez babil) berria heldu zen, baizik eta Espainiako telebista kate ezagun bateko programa arrosa baten aurkezleak alaba izan zuela eta izentzat *Uxue* ezarri

ziola. Euskal izenak paratzea, jakina den bezala, gero eta ohikoagoa da euskara mintzatzen den edo mintzatu den alderditik kanpora ere, eta, adibidez, anitz dira *Ainhua* deitzen diren Madrilgo neskak, eta hor dago, bestalde, *Iker Casillas* jokalaria, Real Madrid futbol talde ezaguneko eta Espainiako selekzioko atezaina. Dena dela, aipatutako aurkezlea sortzez gipuzkoarra da eta senarra ere, *Aitor Senar* delako bat, Probintziakoa, eta aitetamak nafarrak, Ergoienerrikoak. Irudi duenez aurkezlea, telebistan azaldu zuenaren arabera, hemen izan zen bisitan eta, nonbait, herriaz gustatu eta horregatik ezarri zion *Uxue* bere alabari.

Itzul nadin etimologiara. José Moret iruindar idazlea eta euskalduna da XVII. mendean bere *Anales del Reino de Navarra* ospetsuan (163-164. orr.) hain ezaguna den artzainaren eta usoaren pasadizoa kontatzen duena: «...Y para memoria de la maravilla y de la paloma, que trajo o descubrió el ramo de oliva, anunciadora de bonanza en aquella inundación de mahometanos, (la villa) tomó el nombre de *Usua*, que en el idioma vascongado vale lo mismo que paloma, y se llama Santa María de Usua, aunque con el tiempo se ha alterado algún tanto, y se llama *Ujué*. Los privilegios antiguos Usua le llaman». *Privilegio* edo dokumentu zaharrek ez dute beti *Usua* deitzen; egia erran, antzeko formak aurkitzen ditugu (*Huxua*, *Uxua*, *Ussua*...), baina ez *Usua*. Badaiteke, ordea, dokumentazioko lekukoren bat itzuri izana. Nolanahi ere, *uso* izen arruntaren eta *Uxue* toponimoaren arteko lotura aspaldikoa da, aipu hotetan ikusten den bezala.

Bada Japoniako ikertzaile bat, Masu Nitta izenekoa, lan batean baino gehiagotan gure alderdiko toponimoez arduratu dena. Jaun honek hemengo egunkari ezagun batean idatzi zuen *Ujué* edo *Uxue* latineko *puteum* izenetik (*pozo* eman du gaztelanian) atera zela, oinarritzat Uxueko putzu ugaritasuna hartuz. Azkeneko hau egia da; Uxuen, beste leku berdeago batzuetan adina euri egiten ez badu ere, iturri eta iturburu franko daude: guk badugu bat etxean eta gure aitaren arabera (kisuskilea zen eta ongi ezagutu zituen herriko etxeak) bada beste holako asko beste etxe frankotan. Halarik ere, putzu ugaritasuna gorabehera, hagitx zaila da *Uxue* (*Ujué* bihurtua beranduago) *puteum*-etik atera zela onartzea, fonetika historikoak, soinuen bilakaerak, eragozten duelako.

Gainera, Goñi Gaztanbideren lanean (251. agiria) 1146ko *Urssua* aldea aurkitzen dugu: «Martin de Lehet (regnante, tenente...) in Galipenzo et in Vnse, Arremir Garceitz I in Urssua, episcopo Lupo in Pampilona». *Urssua* hau 1147an *Ussua* gisa eta lehenago eta beranduago *Uxue* moduan, era batera baino gehiagotara idatzia, agertzen den bera da, agezarrak Uxuera beilari etortzen ziren (eta ustez oraino etortzen diren) 1547ko *Uxue bidea* odonimoko bera, *Txutxu*-ko eremu bat adierazten zuen Lergako 1592ko *Usueco Oyanondoa*-n ere opatzen duguna. Agezan 1588rako *Ussobidea*, *Uso bidea* dokumentatzen da eta ez da dudarik hemen *folk etymology* baten aitzinean garela, hots, *Uxuebidea*-ren *Uxubidea* aldaeratik abiatuta jendeak egindako berrinterpretazioaren aitzinean.

Mitxelenaren iritzian (1956: 338) daitekeena da *Uxue* toponimoa *urzo*, *uso*-tik aterea izatea, eta aipatu dugun *-r*-dun aldaerak azalpen etimologiko honen alde egiten du, *-rz-* > *-x-* bilakaera onartzeko arazo fonetikoak badaude ere. Aukera bat oinarrian hipokoristikoa dugula onestea da, dokumentazioko *Uso* (gizona), *Usoa* (emakumea) pertsona izenaren maitasunezko forma, Bilbon XV. mendean ageri den *Usoxe (de Urrexti)*-ren antzeko zerbait. Bukaera Orbaibarko *Etxague* eta *Untzue* herri izenetan dugun *-(g)ue* leku atzizkia izan daiteke, baina arazoa da atzizki hori ez dela oinarri antroponimikoekin inoiz agertzen, guk dakigula. Beste azalbide bat toponimoaren osagaitzat *uso* izen arrunta eta *-(g)ue* «uso lekua» ditugula pentsatzea da, baina orduan *-x-* sabaiako hori azalpenik gabe gelditzen da. Ikusten duzue, beraz, *Uxue* izenaren etorkiaz mintza daitekeela baina, aldi berean, gauzak ez daudela erabat garbi.

Orain zer errana eta zer mintzatua eman duen gure herriko beste izen batez, edo xuxen erran dezadan, beste izen multxo batez ihardukiko dut, ahal dudan laburkienik. Multxo hori oinarrian *laku* izen arrunta duena da, hemendik hurbil dagoen *Lakubeli*-k, erreka beste aldeko *Lakumulatu*-k eta honen barnekotzat jotzen den *Laku*-k osatzen dutena. Toponimo hauei hainbeste orri idatzarazi dituen *Lacubegi* teonimoa gehitu behar genieke, hain zuzen ere *Laku* eta *Lakumulatu*-tik hurbil dagoen ermitaren inguruetan agertu bide zena. Idazkun osoa hau da, Castillo, Gómez-Pantoja eta Mauleonen arabera (1981: 59):

Coelii Tesphoros et Festa et Telesinus, Lacubegi. Ex voto

Bada Uxueko beste idazkun bat, honen biziki iruditsua, «*Lacubegi. Ex voto*»-ren ordezkari «*Iovi sacrum*» duena. Oroitu beharra dago *Lacubegi* agertzen den harrian, gibelesko aldean, zezena dagoela marraztua, edo beharbada behia, buru hutsa izanik bereizterik ez denez geroztik. Juan Carlos Elortzak (1972: 363), María Lourdes Albertosek jakinarazitako iritzia jarraikiz, erraten du indoeuropar hizkuntza anitzetan ageri den *lacu* dela lehen osagaia, eta *bheg* «hautsi» bigarrena, lituanieran «uhina», «zaparrada» adiera hartu duena. Jose María Iraburuk, pixka bat beranduago (1975: 83-85), arrazoirekin ene irudiz, Albertosek iradokitako indoeuropearen bidezko azalpena gaitzetsi ondoan, teonimoaren hasierako *Lacu*- hori Uxueko harria agertutako tokitik hurbil dauden *Laku* eta *Lakumulatu* toponimoekin lotzen du, baita (*Barranco de*) *Lakubeli*-rekin ere, eta gehitzen bigarren osagaia *begi* euskal hitza izan daitekeela, edo beste gisan, eta harriaren ginberrean behi edo zezen burua dagoela ikusirik, *behi*. Lehen kasuan «*Laku aurkintzaren zaintzailea*» litzateke teonimoaren adiera.

Uxue ongi ezagutzen duen J. J. Uranga jaunak (1984: 39-42), berriz, eta Elortza-Albertosen tesiei kontra eginez, uste du *Lakubegi* ezin dela, inola ere, inongo ur edo iturri jainkorekin lotu, hark aipatzen dituen Aragoa ugaldea eta Lezkairuko erreka urrun daudelako. Honela dio: «Frente a las tesis de Elorza hay que señalar que el río Aragón pasa a 6 km. del lugar en que se encontra»

ron las aras y el torrente Ezcairu (sic) es un riachuelo muchas veces seco. Mal clima para divinidades acuáticas».

Javier Velaza (1995: 213) nafar ikertzaile bikainarendako, berriz, *Lacubegi* iberiar itxurako teonimoa da; honen arabera *laku* ongi ezaguna (iberiar antroponimian, irudi duenez) da lehen osagaia, eta bigarrena adiera zehazten ez duen *biki*-ren aldaera izan daiteke. Joakin Gorrotxategiren irudiko ere (1995: 223-225) *Lacubegi*, hein batez bederen, iberiar izena da; autore honen arabera lehen osagaiak paraleloak ditu Palamósko *laku-arkis*-en eta Sagunto-ko *biu(r)-lakos*-en. Bigarren osagaia, aldiz, euskarako *begi*-rekin lot daiteke, edo *behi*-rekin, harrian burua ageri dela kontuan hartzen bada. Ikertzaile honek berak erraten du (1984: 300) izenak zenbait aldiz, Akitaniako idazkuntan, deklinatu gabe agertzen direla, hemen bezala jainkoenak, teonimoak direnean beregainki. Egia da idazkun bikian *Iovi* ageri dela eta *Lacubegi*-k datiboan egon behar lukeela, baina erran dugunaz landara, badaiteke teonimoak berezko zuen bukaerako *-i* hori datiboaren hondarkitako hartua izatea. Segur aski Velazak eta Gorrotxategik diotenean oinarriturik, Luis Nuñezek (2004: 174), dibulgazio lan interesgarri batean, iberiera Uxue inguruan mintzatu zela erraten du, gehiago zehaztu gabe, ordea.

Orain hamabi urte argitara emandako tesian (1994: 826 eta hurr.) argi utzi nuen, edo argi utzi nahi izan nuen behintzat, pentsatzen nuena: nire irudiz, eta honetan Irabururen oinatzei jarraikitzen natzaie, *Lacubegi* jainko izenaren lehen osagaia *Laku* eta *Lakumulatu*-n dugun *Laku(-)* bera da, Urangak ez baitu arrazoi osoa klima aipatzen duenean. Uxue idorra da, baina euria egiten du, eta elurra ere bai, eta *Laku* dermio urtsua da, hainbeste non, ongi ezagutzen zuen gure osaba Esteban Berraderen arabera, hemen «puntido» deitzen direnak egin behar izan baitira ura atera eta lurra landu ahal izateko. *Laku* hitzak, gainera, nahiz euskara batuan gaztelaniako *lago*-ren ordaintzat ibiltzen den, toponimian «leku urtsua» adiera izaten du, ez «lakua», eta hamaika aldiz aurkitzen dugu han-hemenkako toki izenetan, Uxuetik Gasteizeraino, *Lakua*-raino gutxienez, bide erditan dagoen *Lakuntza* bitarteko dela. Egia da gure leku izendegian ohikoagoa dela *Laku* artikularekin aurkitzea, Gasteizen bezala (*Lakua*), eta atzizki edo postposizio zenbaitekin, Agezako *Lakuaga*-n (*Lakuagabarrena*, *Lakuagagoiena* ere baziren) edo Galipentzuko *Lakuarana*, *Lakuko harana*-n bezala, baina artetan toponimoak mugatzailerik gabe kausitzen ditugu, baita espezifikoki eta generikoz osaturik daudelarik ere. *Lacubegi*-ren bigarren osagaia J. M. Iraburuk eta J. Gorrotxategik aipatzen duten *begi* edo *behi* izan liteke, hondarrekoa agian, zezen edo behi burua ageri dela aintzat hartzen bada, ezaguna den bezala aspirazio (zahar) batek batzuetan aztarnatzen *-g-* utzi duenez gero.

Ez dut oraindik ukitu teonimoaren arras antzekoa den *Lakubeli* toponimoa. Hemen, 1994an nioen moduan, *Laku* dukegu berriz ere lehen osagaitako; bigarrena *Beli* antroponimoa izan daiteke, Irigoienen arabera (1995: 54-55) *Bellus*, *Bellius*, *Belli*-tik atera dena, Ezkarozeke 1046ko *Azubeli*-n dugun

bera (Martín Duque, 1983, 36), bestela *-bel*, *-bele* (*Azubel*, *Azubele*) gisa azaltzen dena. Nolanahi ere, bitxia da, gutxieneko kontuan, *toponimo* (edo *apelatiboa*) + *antroponimoa* segida, nahiz ez alderantzizkoa (*Garziarana*, *Petiriberro*). Gainera, ez dut uste *Lakubeli* deitzen den hori leku urtsua denik; bada erreka (erdaraz *barranco* deitzen duguna), baina ez dakit hau aski den *laku* ager dadin, ez dirudi. Toponimoa zaharra da, bestalde, lehen aldiz 1598ko hilburuko batean agertzen denez geroztik: «*Anssi bien dejo dos pieças en Lacubeli y que me perdone de lo poco*». Azaltzeko beste bi bide dakuskit, baina ez lehenak ez bigarrenak ez naute asebetetzen: a) *-beli* bigarren osagaia antroponimikoa izan daitekeela aintzat harturik, pentsa daiteke lehen ere hala dela, hots, *Laku* toponimoan oinarritutako izengoitia-edo dela, b) jatorrizko forma *Lakubeli* gabe teonimoarekin bat heldu den *Lakubegi* zela kontu egin daiteke, eta hemendik asimilazio-disimilazioz *Lakubeli* sortu zela, alegia, alboko asimilazioz eta belare disimilazioz, baina, ikusi bezala, XVI. mendeaz geroztik *Lakubeli* dugu, egun ibiltzen den forma berbera.

Orain, laburzki, Santa Maria la Blanca ermitako Andre Mariaren irudian dagoen *Abeaga* idazkuna iruzkindu nahi dut. Urangak (1984: 34) erraten du gaurdaino ez dela gogobeteko azalpenik eman, eta bera ez da entseatzin -ez da miresteko bestalde- zer erran nahi duen argitzera. Nik 1994ko lanean (884-885) izenaren oinarria *habe* «zutabea», «zurkaitza», «gapirioa», «gurutzea» zela nioen, baita beste leku batzuetan *ezpara*, *espare* edo *ezpata* erraten dena ere, erdarazko *tábano* alegia. Atzizkia, bistan da, *-aga* ezaguna da, Uxueko *Aliaga*, *Andiaga*, *Aristuziaga* (*Astuziaga*, *Estuziaga*) edo *Dorrondiaga* (*Redondiaga*) toponimoetan ageri dena. Orain, *Orotariko Euskal Hiztegia*-k dakartzan «euskarria» eta «babesa» adierak gehi daitezke, eta orobat «zuhaitza» erranahia, azken hau, aipatu hiztegian biltzen diren lekukotasunak ikusirik, mendebaldekotzat eman beharko badugu ere.

Tesian Iturmendiko *Abeaga*, Unanuko *Fruteko Abeta* eta Zarauztik Getariara doan bideko seinale batean ikusitako *Abeta* aipatu nituen. *Abeta*, bestalde, Araizko aurkintza da 1720az geroztik gutxienez, eta baserri baten izena ere bai. Unanun *Abetaburu*, *Abetako arrasoa* eta *Abetako harpea* ere baditugu, eta segur naiz sakonki bilatuz gero *Abe*-dun leku izen gehiago agertuko direla. Honek erran nahi du Uxueko *Abeaga* hori ez dagoela bakarrik eta sistema osoago baten zati dela. Idazkunaren adierarik egokiena «zuhaitz lekua» dateke, gero ukituko ditudan *Arbolaga* eta *Zuizkieta* toponimoek dutenaren parekoa, baina, erran moduan, «zuhaitza» adiera mendebaldekotzat eman beharra da. Beraz, egokiagoa litzateke, alderdi honetatik, «habe, ezpara tokia» ulertzea. Honek, alabaina, eta gauza gehienek bezala, badu gibela ere, aitzina ez ezik: *-aga* atzizkia eskuarki ez ohi da animalia izenekin agertu. Guztiaz ere, Uxuen berean, eta Eslaban, badugu etsenplu bat: *Zaldunaga* (Uxue) / *Zaldinaga* (Eslaba), biak aurreko *Zaldinuaga* (< *Zaldinoaga) batetik atereak, hots, osagaitako *zaldi*-ren *zaldino* txikigarria eta *-aga* atzizkia dituzkeen toponimotik (atzizki txikigarriaren erabilera dela eta, cf. *Mendinueta* leku izen eta deitura).

Bukatzeko, Uxueko antzinako leku izen batzuk aipatuko ditut, erabilera zaharraren oroigarri. Tamalez, lehenik euskara galdu zen eta orain, bizimodu aldaketaren ondorioz, hark utzitako azken aztarnak ere suntsitzeko arrisku handitan daude. Gaugerero, gure hizkuntza ezeztatzearen bortxaz beregainki, baina baita leku izendegiak duen barne dinamikagatik ere, toponimo franko desagertu dira. Hona hemen horietarik garrantzizkoenak:

- *Aizkieta* edo *Ezketa*. *Lakumulatu* aldean zegoen; osagaiak *haitz* izena eta *-eta*, *-keta* leku-ugaritasunezko atzizkiaren *-kieta* aldaera dirateke.
- *Aizpeaga*. *Turtunbera* eta *Galaputzu* artean zegoen; osagaiak *haitz* + *-pe* + *-aga* dira, hots, «haitzaren azpiko alderdia» erran nahi zuen.
- *Aldaidarrea*. *Aldailarrea «aldapako larrea»-ren itxuratxartzea izan daiteke, baina ez da segurua.
- *Altxunbidea*. Generikoa da berez, izen arrunta, «ardibidea» adiera duena.
- *Arbolaga*. *Aitzandieta*-ko eguzkiagerrian zegoen. Osagaiak *arbole* edo *arbola* «zuhaitza» eta *-aga* leku-ugaritasunezko atzizkia dira; cf. *Zuazikieta*.
- *Arduibarrena*. Dokumentuetan aurkitzen ere dugun *Ardui bajo*-ren euskarazko bete-beteko baliokidea da; osagaiak *Ardui* «harri lekua» toponimoa eta *barrena* «aldapan kokatutako aurkintza baten beheko aldea» dira.
- *Areatzeta*. *Otrollos*-ko errekan zegoen, *Beiremuga*-n; *harea* eta *-tzea* «harea tokia» dira osagaiak.
- *Arraskutzea*. Gurutze baten izena zen; jatorriz **Harrizko gurutzea* zatekeen.
- *Arributzua*. *Otrollos*-ko errekan zen, Pitillasko bidearen aldamenean. Osagaiak *harri* eta *butzua* dira.
- *Arriluzea*. Errotako errekan zegoen, denboraz *Villantigua* zeritzan aurkintzan. Osagai argiak *harri* eta *luzea* dira.
- *Arritzea*. *Sierra*-n zen; *harri* + *-tzea* «harri lekua», «harridia» dugu hemen.
- *Artabakoitz*. *Urteaga*-ren eta *Zaubio*-ko iparragerriaren artean zegoen. Osagai argiak *arte* zuhaitz izenaren elkarketako *arta*- aldaera eta *bakoitz* «bakarra» dira. Honelakoak ugariak dira euskal toponimian: *Arizbakoitza* (Jaurieta, Hiriberri Deierri), *Bagabakoitz* (Sabaitza eta Ibargoiti), *Etxabakoitz* (Iruñea)...
- *Artaxabal*. 1534ko zerrendan ageri diren Uxueko herri hustuetako bat da. *Arte* eta *zabal*-en *xabal* aldaera, elkartuaren bigarren osagaien azal-

tzen dena, ditugu hemen. Adiera «arte zabala» izan daiteke, baina baita ere «arteak dauden zabaldia».

- *Arteandia*. *Andiaga*-n zegoen, Lergako bidean. *Arte* dendronimoa eta *handia* dira osagaiak.
- *Artisar*. *Sierra*-n zen. Segur aski *arte* dukegu oinarrian.
- *Astabidea*. *Carasolalto*, *Cuartochiguito* eta *Mugazuria* artean zegoen. «Astoen bidea» dugu hemen, jakina.
- *Astrakastillu*. *Sierra*-n zegoen, ermitatik hurbil, baina ez dakit *Castillo* edo *Kastillu* bera zenez. Hastapeneko *Astra*- hori iluna da.
- *Aunzkoerte*. Erreka baten ondoan zegoela besterik ez dakit. *Aunzkorte* «ahunztegia», «ahuntz korralea» izan daiteke, baina *arte* «tarte», «bitarte» izenaren *erte* aldaera duen toponimoa ere bai, aldaera hori Iruñetik Uxueraino hagitz ongi dokumentatua dagoenez gero.
- *Azpieta*. *Sierra*-ko bidea igarotzen zen *Aitzandieta*-ko zoko baten izena zen. Osagaiak, segur aski, *haitz* + *-pe* + *-eta* «haitzaren azpiko alderdia» izanen dira (cf. *Aitzandia*, *Aitzandieta*, *Aizpeaga*), baina *haitz* + *bi* + *-eta* «bi haitzak dauden aieka» ere izan daitezke. Hizkuntzaren aldetik ez dago arazorik *bi* zenbakia izenaren gibelean joan zitekeela onartzeko.
- *Bagaran*, *Balgaran*, *Balgarandega* edo *Valgrande*. Ez da leku izen ar-
gia, aldaera desberdin mordoxka baitu. *Txorria*-n zegoen.
- *Barriozar*. *Andrebutzu*-rekin mugatzen zuen, eta, beraz, hemengo etxe hauek, plaza txikitik eta *Calle del Cuerno*-tik frontoi aldera dauden etxe hauek zirela pentsatu beharko dugu. «Auzo zaharra» erran nahi du, bistan da. Garbi dago, izena ikusirik, bazirela beste auzo berriago batzuk Uxuen.
- *Beiremuga*. Beireko muga da, argi eta garbi.
- *Berage*. Egun *Los Berros* deitzen den alderdia da, lehen *Los Berros de Berage* erraten zitzaiona. *Berro* hori «luberria», «labakia»-edo da, lurra lantzeko, alor edo sorotako ibiltzeko botatzen den baso puxka adierazten duen hitza. *Berau* aldaera ere agertzen da eta ez dakigu erdal dokumentuetako *Berage* hori euskal erara ez ote den irakurri behar. Kasu honetan *-gue* atzizki tokizkoa duen toponimoa izanen litzateke; oinarria *berro*-ren *berra*- aldaera izan liteke, baina dardarkari bakuna ez da azalpen honen alde mintzo. *Beragu* Eslaba eta Galipentzuren artean dagoen mendi baten izena da, eta Aezkoako aurkintza batena ere bai.
- *Berageondoa*. Aurreko *Berage* (edo *Berague*) bera eta *ondoa* «aldame-na» dira osagaiak.

- *Beraiz*. Uxueko zubietako bat zen. Azalpen etimologiko bat baino gehiago eman daitezke, baina gaurkoz bere horretan utziko dut. *Beraitz* Olaibarren, Iruñetik hurbil samar dagoen herri baten izena ere bada.
- *Berroandia*. *Los Berros* edo *Berage*-n zegoela dirudi; *Berro grande de la Villa* gisa ere ageri da dokumentazioan. Osagaiak *berro* «luberria», «labakia» eta *handia* dira.
- *Bidemakurra*. *Tejería*-ko bidea eta honen inguruak izendatzen zituen. Agerian denez, osagaiak *bide* eta *makurra* «okerra», «ogena» dira. Cf. Uxueko *Retuerta* «erreka ogena, okerra».
- *Bidezabala*. Ez dakigu zer bide edo eremu zen. Osagai argiak *bide* eta *zabala* dira.
- *Bikuaga*. *Txorria*-n zegoela dirudi. *Biku* «pikuondoa» eta *-aga* leku-ugaritasunezko atzizkia ditugu hemen. Etorkizko adiera «pikuondoa dagoen lekua», «pikuondo tokia» da.
- *Bizkarra* (*Carrera de la Bizkarra*). Behin bakarrik aurkitu dugu, 1691n. Eliza aldera zihozen bideetako bat dela irudi du, herri barnekoa.
- *Boxagarea*. *Sierra*-n zegoen, *Bigas*-tik ez urrun. Erromantzeko *bojazar* «ezpel tokia» izenaren *boxagar* aldaera euskaratua besterik ez da, beste leku anitzetako *Ezpelaga*, *Ezpelduia*, *Ezpeleta*-ren baliokidea.
- *Burgaloki*. *Sierra*-n zegoen, 1800 arte Uxueko auzoa izandako *Pitillas* herritik *Berage*-ra (*Los Berros*-a), egur bila segur aski, igaten ziren bidearen aldakan. Itxuraz, Arabako *burgari* «herri txikietan dohainik igurain lanak egiten dituen auzoa» dukegu hemen eta *-oki* «tokia» atzizkia. *Burgari*-ren osagaiak, bestalde, *burgu* «burgua», «herria» eta *-ari* egile atzizkia dirateke. Osotasuna Lergako *Iguraimendia*, *Iguraimendikoa* (*Altico de la guarda* egun) toponimoaren baliokidea-edo izanen zen.
- *Burnizirieta*. *Sierra*-n zegoen; 1746ko agiri baten arabera *Astrakastillu*-k ordezkatu zuen. Aldaera franko ditu; lehen osagaia *burni*- (*burruna*- ere bai) «burdina» dela irudi du eta bukaera *-eta* atzizki ezaguna da, baina ez dago garbi tarteko osagaia zein den.
- *Busazarra*. 1534ko zerrendan ageri den *Busa* herri utzia izan liteke. Lehen osagaia, *Busa*, ez da gardena, baina bai *zaharra* izenondoa.
- *Butzubidea*. Ez dakigu zein bide zen hau. Agerian denez, osagaiak *butzu* «putzua» eta *bidea* dira, «putzuko bidea», «putzuetako bidea».
- *Butzumear*. *Aitzandieta*-ko *Aldabea*-n zegoen, *Sierra*-ko bidezidorraren ondoan, bi erreka artean. Garbi dago «putzu estua, hertsia» dela.
- *Dorreberria*. Herrian zegoen, larrain batzuen eta errege bidearen aldamenear. Uste dut dorretxea eta ondoko lurak izendatzen zituela. Osa-

gaiak *dorre* eta *berria* dira; adjektiboak garbi uzten du aurkitu ez dugun *Dorrezarra ere bazela (cf. *Barriozar*).

- *Drinda*. *Turtunbera*-ko *Aldabea*-n zegoen, *San Miguel* ondoan, eta badirudi oraingo *Camino de las cruces* bera zela. Beste alderdi batzuetako *inda*, *dinda* «bidexka», «kalexka» izenarekin berdindu behar da.
- *Drindabe*. *Drinda*-ren azpiko eremua zen.
- *Errekazarra*. *Aitzandieta*-ko *Aldabea*-n zegoen, erreka edo errekastoren baten ondoan. Osagaiak *erreka* eta *zarra* «zaharra» dira.
- *Erripazarreta*. *Lakubeli*-ren aldamenean zegoen, *Vedado*-ra eta *Muri*-llora doazen bideen aldakan. Bigarren osagaitako *-zurieta*, *-zubieta* due-la ere azaltzen da. Lehena Odietako herri baten izena den *erripa* «(ubi-de baten ondoko) aldapa», «malda» dugu; atzizkia *-eta* da, eta tarteko osagaia, dokumentazioko lekukotasunak ikusirik, *zar* «zaharra», *zuri* edo *zubi* izan daiteke.
- *Eskobarea*. *Vedado* eta *Zapaiz* artean zegoen, *Apeztegi*alorra (*Pistalorra* orain) pausutik hurbil. Gaztelaniako *escobar* mailegua dugu jatorrian, euskarara pixka bat egokitua, Zareko *Utsaskieta* (*utsasa* «isatsa») eta *El Escopizar*-en baliokidea.
- *Etxeandieta*. Herriko etxe edo auzoa zen, *San Miguel* aldean zegoena. Osagai argiak *etxe*, *handi* eta *-eta* dira, eta adiera «etxe handia dagoen lekua» edo.
- *Ezkabiazuloa*. *Aitzandieta*-ko *Aldabea*-n zegoen; osagaiak *ezkabia* «larruazaleko eritasun kutsuzkoa», «hatza» eta *zuloa* dira. «Ezkabiaren zuloa» da beraz, Murilleteko 1652ko *La Tiña* toponimoaren parekoa.
- *Gazteluondoa*. *Gaztelondoa* ere erraten zitzaion; *gaztelu* eta *ondoa* «gazteluaren ondoko alderdia» ditugu hemen, erdaraz *El Castillazo* deitzen duguna. *Gaztelu* toponimoa behin ageri da.
- *Gesal* (*pieza del*). *Gesal*, *gezal* euskarazko hitz arrunta da, *gatz*-rekin, adierari dagokionean segurik, zerikusia duena. Arruntean *gatz* franko duen lurrari deitzen zaio honela. Adibidez, Nafarroako *Gesalatz* ibarrean *Salinas de Oro* izeneko herria dago (*Jaitz* euskaraz), dituen *gatz* kuntze edo *gatz* larrainengatik ezaguna dena.
- *Gortederreta*. *Mostrakas*-en zegoen. Osagaiak *gorte* «korralea», *eder* eta *-eta* atzizkia dira, eta lehen adiera «gorte ederren lekua», «korrale ederra dagoen tokia».
- *Gurutzegibela*. Uxuen orain *La Cruz* deitzen dugun *gurutzearen* atzeko aldea zen hau. Osagaiak, bistan da, *gurutze* eta *gibela* dira.

- *Gurutzezabala*. Herri ondoan zegoen, *Aitzandieta*-ko iturriko eta *Sierra*-ko bideen artean, *Tejería de abajo* zeritzanaren aldakan. Osagaiak *gurutze* eta *zabala* dira.
- *Idoitxiki (balsa)*. Herritik hurbil zegoen, eta ez dakit *Balsa de Muelas* delakoarekin identifikatu behar ez ote den. Osagaiak *idoi* «urgune txikia» eta *txiki* dira.
- *Iribarren*. Auzo baten izena zen; osagaiak *hiri* «herria» eta *barren* «aldapan dagoen eremu baten beheko alderdia» dira. «Beheko auzoa», «beheitiko barridea» da. Honek, bestalde, euskal modura aurkitu ez dugun *Irigoien «goiko auzoa», «goitiko barridea» ere bazela adierazten du.
- *Iturria, Iturrialdea, Iturriberri, Iturriزار* eta *Iturrondoa* ageri dira dokumentazioan, egun *Fuente de Turruciales* izen itxuratxartuarekin eza gutzen den *Basandia*-ko *Fuente de Iturriزارra*-z landa. *Iturrondoa* 1534ko zerrendako herri hustuetako bat da.
- *Jaun Done Martia*. Dokumentazioan *Juan de Martia* azaltzen da, derekin, Elkanoko Lizarragak darabilen *Juan de Salvatore* eguna-ren eta *de* (< *dene* < *done*) duten hagiotoponimo ugarien antzera. Erdarazko *Barrio de San Martín* bera da, *Ermita de San Martín* zegoena, *Pirolarraña*-koa.
- *Juangarziarana*. *Otrollos*-en zegoen; «*Juan Garzia* izeneko baten harana» da berez.
- *Kaltxista*. *Akirazabal (Lakilazaba)* aldean zegoen, *Otrollos*-ko eta *Erriberri*-ko bideen aldamenean. Ez da argia.
- *Korbarana*. Ez dakit non zegoen. Hiru aldiz aurkitu dut agiritan, hiru eratarata. Bukaera *harana* bide da; lehen osagaitzat *Korboran* antroponimo ongi dokumentatua proposa daiteke, baina ez da inola ere segurua.
- *Korralandia*. Behin aurkitu dut, 1727an. Data honetan diru kopuru bat eskatzen zaio *Joseph de Salaverri* izeneko bati, *Korralandia*-ko alorraren alokairuagatik. Osagaiak *korrale* eta *handia* dira, eta adiera garbia «gorte handia», «korrale handia».
- *Lauzatea, Lauzatzea, Lezkatea*. *Akirazabal* ondoan zegoen, *Busa*-ko muga. Lehen aldaeraren osagaiak *lauza* «harri aski handia, mehea eta laua» eta *atea* «portilua» dira, bigarrenarenak *lauza* + *-tzea* «lauza ugari dagoen lekua», eta hirugarrenarenak *lezka* landare izena eta *-tzea* atzizkia, «lezka tokia». Cf. Uxueko eta Iruñeko *Lezkairu*.
- *Lerbeztxiki*. *Lerbez* toponimoa eta *txiki* adjektiboa ditugu hemen. *Lerbez* «ler beltza» dela dirudi, «pinu beltza» alegia, artikulurik eta atzizkirik ez izateak beharbada beste azalpenen bat bilatu behar zaiola erran nahi badu ere. *Lerbeztxiki*, *Lerbez* bera bezala, Uxueko herri utzia zen 1534an.

- *Lizarduia*. *Fuente de San Nicolás*-tik hurbil zegoen. Osagaiak *lizar* zuhaitz izena eta *-dui* atzizki multzokaria dira.
- *Madonalorra* edo *Pieza de Madonao*. *Otrollos*-en zegoen. Oinarrian *Madonao* dago, antroponimoa apika, baina ez dugu inoiz inon aurkitu, hemendik kanpo; bigarren izena *alorra* ezaguna da.
- *Mendigorria*. *Aldabea*-ko gain baten izena zen, *Aitzandieta*-ko batena segur aski, baina ez dakit zeinena. Adiera «mendi gorria» izan daiteke, hots, kolorez gorria den mendia, edo, egiantzekoagoa dena, «mendi soila», «zuhaitzik ez duen mendia».
- *Mikelen zabal*. *Zaubio*, *Otrollos* eta *Busa* artean zegoen. Lehen leku-kotasunean *Mikelazabal* dugu, eta, beraz, oinarria *Mikela* emazteki izena ere izan daiteke, *Mikel* edo *Mikele* gizonarena ez ezik. *Zabal* mendia zabaltzen den alderdia da, *Aguilar* menditsua zabaltzen, lautzen den *Akirazabal* aurkintzan ikusten den bezala. Azken honen *Akira*- osagaia aipatutako *Aguilar*-en jatorrikide eta baliokidea da.
- *Miravalles*. Hau ezaguna da beste leku anitzetan ere, Iruñetik hurbil dauden Bidaurretan eta Uhartan erraterako, antzinako *Mirabueno(s)* eta gaurko *Vistabella* bezala. *Aitzandieta*-ko *Aldabea*-n zegoen, *Lakubeli* ondoan, goiko aldean segur aski, toponimoak iradokitzen duenaren arabera.
- *Munos*. 1534ko zerrendako herri utzi edo despoblaturako bat da, gero dermio izen bihurtu zena. Ermitatik gertu zegoen, erreka batetik hurbilxko.
- *Muñukukulua*. Daitekeena da *Muñu(s)ko zuloa* irakurri behar izatea eta, ondorioz, *Munos*-ekin lotu behar izatea, hau dokumentazioan *Muñoz* gisa ere aurkitzen dugunez geroztik. Beste aukera bigarren zatia *kukulua* «gaina», «gailurra», «punta» dela ulertzea da. *Sierra*-n zegoen, *Sule* edo *Sule*-ko bidearen aldakan.
- *Mutxurromendi*. Ez dakit non zen. Antza denez «mendi zorrotza» erran nahi du, hots, Gasteizko eta bestetako *Mendizorrotza*-ren parekoa da, Lergako *Munikotxorrotx*-en iruditsua. *Muturromendi* Ziraukin azaltzen da 1283an, eta *Mutxurru* (Etxaleku) edo *Mutxurro* (Oskotz) 640 metroko gaina da orain Imotzen. Ibar honetatik atera gabe, Goldaritzen, *Ollondo* deritzan eremuko gainari *Ttuturru* erraten zaio.
- *Nobeleta*. *Lezkatzea*, *Busa*, *Otrollos* eta *Mikelen zabal*-en artean zegoen. Osagaiak *nobela* «ardantze landatu berria» eta *-eta* atzizkia dira.
- *Odia*. *Sierra*-n zen, ermitatik hurren. Hemen *hodi* «errekastoa» dugu, *Odieta* nafar ibarraren izenean bezala.

- *Opelamendi*. *Aldabea*-n zegoen, baina ez dakit zeinetan. Lehen osagaia ez da argia; bigarrena *mendi* orokorra da. Beraz, *Aldabea*-ko gain baten izena zen.
- *Ormaizkieta*. Gaur egun *Carasolalto* deitzen denaren beheko eremua izanen zen, errota aldean dagoena. Toponimoa ez da txoil argia: atzizkia, *-kieta*, *-eta*-ren txistukari ondoko *-keta* aldaeraren aldaera zela dirudi; oinarria, *Ormaiz-*, *horma* hizarekin lot daiteke, edo Longidako herri baten izena den *Orbaitz*-ekin.
- *Osinaga* (*Camino de la Osinaga*). Osagaiak *osin* «erreka edo ugaldeko putzua» izena eta *-aga* atzizkia izan daitezke, baina balio horrekin *usuin, *osuin* dugu Eslabako *Lixuñeta*, Etxagueko *Lisuñeta* eta Zareko *Ligusuñeta* «lihaputzua dagoen lekua», «lihaputzuak dauden lekua» toponimoetan, ez *osin*. Cf., gainera, Oibar haraneko Bizkaiko despoblatur baten izena den *Usunbeltz*. «Asun lekua» ere uler daiteke, menturaz, baina Uxuen *asuin*-en moduko zerbait espero genuen, ez *osin*.
- *Otrollosandi*, *Otrollostxiki*. Hauekin *Otrollos* dermioaren bi alderdi bereizten eta izendatzen ziren, 1534ko herri hustuen zerrendan *Otrollos el grande* eta *Otrollos el chico* itzulirik ageri diren horien inguruokak.
- *Otroperitzu*. Beireko bidearen aldamenean zegoen, *Otrollos(txiki)*-ren ondoan, edo honen barnean. Irudi luke ustezko lehen osagaia *Otrollos*-en dugun bera dela, baina ez bata ez bestea ez dira argiak, etimologiari doakionez.
- *Petringesala*. *Otrollos*-ko egungo *El Salobrar* izan daiteke. Osagaiak *Petri* pertsona izena, jabego genitiboaren hondarkia eta gorago ikusirikako *gesala* «gatza duen lurra», «gatza» dira, hots, «Petriren gesala» erran nahi du.
- *Puendelazapata*. *Beskos*-en zegoen, errekan segur aski, *puente*-tik atera den *puen-* baitu oinarrian. *Zapata* herrian bizirik dagoen deitura izan liteke, baina ez du irudi hala dela, aurrean duen artikuluaगतik.
- *Sandimas*. 1534ko zerrendako herri utzietako bat da. Ez da argia, baina lehen osagaia latineko *sancti*-tik atera den euskarako *sandi* «santua» toponimian ezaguna izan daiteke, Galipentzuko *Sanditisi*, *Santitisi* «San Tirso»-n dugun bera.
- *Sanmartinmuga*. San Martin herriko muga alderdia zen, Txutxukoa.
- *Sanmigelaldea*. *San Miguel*-en ingurua zen, bistan denez.
- *Santodomingogibela*. *Santo Domingo*-ren atzeko aldea izanen zen, herriitik hara doan bidetik begiraturik betiere.

- *Soroandia*. *Basandia*-ko alor baten izena zen. Osagaiak *soro* «alorra» eta *handia* dira. Ikusi den bezala, *alorra* ere ibiltzen zen Uxuen, irudiz gauza beraren adierazteko.
- *Sulueburu* edo *Suluburu*. *Sulue*-ko (oraingo *Sule*-ko) burua zen, gaina. Atzizkia *-ue* lekuzkoa izan daiteke *Sulue*-n, baina oinarria ez da argia. Ez dakigu *Sulu(e)buru* dokumentazioan ageri ere den *Sulumendi* bera ote zen.
- *Txindilotxaga*. *Urteaga*-n zegoen, *Otrollor*-tik ez urruti.*Txindilatzeaga «txindilerria», «txindila landa» toponimoaren itxuratxartze arinaren emaitza izan daiteke.
- *Udareaga*. *Beskos*-en zegoen, goitixeago ikusi dugun *Puendelazapata*-ren barnean. Adiera «udareondoa dagoen alderdia», «udareondoak dau den alderdia» da.
- *Villantigua*. 1534ko zerrendako herri hustuetako bat da, gero, beste gehienak bezala, aurkintza izen bihurtu zena. *Turtunbera*-n zegoen, *Aizkanbela* (*Eskanbela* orain) eta *Aliaga*-ren artean, Aragoa ugaldeko erro-tara zihoan bidearen inguruetan.
- *Zabala*. *Villantigua*-ko lihatze baten izena zen, hola deitua zabala zela-ko segur aski, besteen aldean betiere.
- *Zabalburua*. Honen osagaiak *zabal* «zabalgunea» eta *buru* «gaina» dira. Ez dakigu *Zabala* izeneko lihatzearekin lotu behar den, *Zabalondoa* (*Zarabandoa* orain) dermioarekin edo beste zerbaitekin.
- *Zabartu*. Partizipio itxura duen euskal toponimoa da hau, ez erabat argia, *zabar* «utzia», «ezaxola» ezaguna bada ere. 1534ko zerrenda en-goitik hamaika aldiz aipatuan ageri da, Uxueko herri utzietako bat baitzen.
- *Zautelu* (*Aldabea*). *Aliaga* ondoan zegoen, errekan. Latineko *saltus*-en eratorria da, zehazkiago erran, herskari horzkari aitzinean albokoa (*I*) bokaldu duen *Sautellu-ren euskarazko aldaera. Hortaz, «zaldu txikia» da, erdaraz jatorrikide duen *sotillo*-ren parekoa.
- *Zazu*. *Zaubio* aldean zegoen; erdarazko *saso* «lautada gora eta kaskailutsua» izenaren euskarazko baliokidea da, Uxuen eta bestetan.
- *Zuaizkieta*. Ez dakit non zegoen, baina garbi dago *zuhaitz* izen arruntaren eratorria dela (cf. *Arbolaga*). Atzizkia lehen ikusi dugun *-keta*-ren *-kieta* aldaera ustekoa dateke. Hortaz, «zuhaitz lekua» da.
- *Zubia*. *Sierra*-ko bidean zegoen, *Aitzandieta*-ko errekan. Zubia bera eta aldameneko lurak izendatuko zituen.

Aise gauza gehiago erran daitezke Uxueko toponimoen inguruan, baina aipatutakoak aski dira, nik uste, euskara herriko leku izenetan jaun eta jabe zela

frogatzeko, seinale antzina uxuetarren ahotan nagusi zebilen hizkuntza zela. Badakigu, Jimeno Juriori esker (1997: 174), XVIII. mendean Uxuen euskara bizirik zegoela, Eslaban eta Lergan bezala erraterako, baina ez dakigu zein zen jendearen elebitasun maila, ez eta herritarrek hizkuntza noiz arte atxiki zuten ere. Zernahi dela, ez litzateke miresteke mendea igarotzearekin iraungi izana, XIX.aren hasieran, Artaxoan agitu zen bezala. Mixel Xurio Donibane Loizuneko erretorearen *Jesukristoren imitazionea*, lehen aldiz 1720an karrikaratu zen liburua egun Uxueko elizan egoteak, bestalde, erran nahiko du data honetatik aitzina hemengo apezten batek erabili zuela, bere predikuak ontzeko segur aski. Esker mila denei etortzeagatik eta erakutsi duzuen interesagatik.

Bibliografia

- CAMINO, I. (1997): *Aezkoako Euskararen Azterketa Dialektologikoa*, Nafarroako Gobernua, Lasarte-Oria.
- (2004): *Hego-Nafarrera*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- CASTILLO, C., GÓMEZ-PANTOJA, J., MAULEÓN, Mª D. (1981): *Inscripciones Romanas del Museo de Navarra*, Nafarroako Foru Aldundia, Príncipe de Viana Erakundea, Iruñea.
- ELORTZA, C. (1972): «Religiones del País Vasco-Navarro en época romana», *La Romanización del País Vasco (Segunda Semana Internacional de Antropología Vasca)*. Universidad de Deusto. 24 de abril de 1971, Estudios de Deusto 20, 357-366.
- GOÑI GAZTANBIDE, J. (1997): *Colección Diplomática de la Catedral de Pamplona. 829-1243*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- GORROTXATEGI, J. (1984): *Onomástica Indígena de Aquitania*, Euskal Herriko Unibertsitatea, Bilbo.
- (1995): «Los Pirineos entre Galia e Hispania: las lenguas», *Veleia* 12, 181-234.
- IÑIGO, A. (2006): «Patxi Ondarra Erdozia: bizitza eta lanak (1925-2005)», Donostian, Gipuzkoako Foru Aldundiaren jauregian irakurritako hilerria. *Euskera* aldizkarian argitaratuko da.
- IRABURU, J. M. (1975): «Notas sobre varias piedras de Navarra», *CEEN* 19, 83-91.
- IRIBARREN, J. M. (1984): *Vocabulario navarro*, Nafarroako Foru Aldundia, Príncipe de Viana Erakundea, Iruñea.
- IRIGOIEN, A. (1995): «El nombre de persona medieval *Herramelli / Ferramelli*, etc.», *De Re Philologica Linguae Uasconicae V*, Bilbo, 45-58.

- JIMENO JURIO, J. M. (1997): *Navarra. Historia del Euskera*, Txalaparta, Lizarrarra.
- MARTÍN DUQUE, A. (1983): *Documentación Medieval de Leire (siglos IX a XII)*, Nafarroako Foru Aldundia, Iruñea.
- MITXELENA, K. (1956): «Introducción fonética a la onomástica vasca», *Emerita* XXIV, 167-186 eta 331-352.
- (1972): *Mitxelenaren Idazlan Hautatuak*, P. Altuna arg., Mensajero, Bilbo.
- (1987-2005): *Orotariko Euskal Hiztegia / Diccionario General Vasco*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- MORET, J. (1890-92): *Anales del Reino de Navarra*, Tolosa. Bada Iruñean 1988-1990ean Susana Herrerosen zuzendaritzapean egindako beste argitalpen bat gutxienez.
- NUÑEZ, L. (2004): *El Euskera Arcáico. Extensión y Parentescos*, Txalaparta, Lizarra.
- SALABERRI, P. (1994): *Eslaba Aldeko Euskararen Azterketa Toponimiaren Bidez*. Lan hau *Onomasticon Vasconiae* bildumako 11. zenbakian argitaratu zen, Euskaltzaindia, Bilbo.
- URANGA, J. J. (1984): *Ujué medieval*, Ediciones y Libros, Iruñea. 2006an egindako argitalpen berria ere bada.
- VELAZA, J. (1995): «Epigrafía y dominios lingüísticos en territorio de los vascos», *Roma y el Nacimiento*, 209-218.

SOBRE LOS NOMBRES DE UJUÉ

Patxi Salaberri Zaratiegi

Señora alcaldesa, señor presidente de Euskaltzaindia, académicos, autoridades, señores y señoras, buenos días.

Tengo que confesar que siempre le he tenido miedo a este momento que alguna vez podía llegar y al final lo ha hecho. Siempre he tenido miedo de tener que pronunciar el discurso de entrada en la Academia en Ujué y delante de los ujuetarras. Recuerdo que hace ahora unos años, en 1995 creo, Jimeno Jurío y yo dimos una pequeña conferencia aquí a petición de la sociedad de Ujué (de la única que había en aquel entonces) sobre cosas del pueblo: Jose Mari disertó sobre temas históricos y yo me ocupé de la cuestión lingüística. No os podéis imaginar lo mal que lo pasé aquel día, no porque no conocía el tema, sino porque tenía que hablar delante de la gente de mi pueblo, ¡y más vale que Jose Mari tenía muchas tablas y me ayudó en aquel trance!

En esto creo que me parezco bastante a Patxi Ondarra, el académico navarro que me precedió en el puesto del que hoy voy a tomar posesión, que no era nada dado, lo mismo que yo, a hablar en público. El parecido entre los dos se limita a ésto y al amor por el euskera, ya que Ondarra, al contrario que yo, dominaba las lenguas clásicas: sabía latín y griego y era capaz de leer los libros sagrados en hebreo sin necesidad de diccionario, tal como explica en una de sus cartas (Iñigo, 2006). Además, sabía alemán bastante bien y el inglés lo aprendió en Chile. Estoy convencido, por otro lado, de que también dominaba el francés.

Patxi, o *Frantzisko*, por utilizar el nombre que solía emplear en sus trabajos, era un verdadero amante del euskera y si en la actualidad todavía cuesta serlo en ciertos lugares, podemos imaginar cómo estaría la cosa en los primeros años del Franquismo. Sus superiores en la orden lo enviaron a Chile, a pesar de que él nunca quiso ir allí, porque veía que su sitio estaba en su tierra natal. Tuvo que pasar en aquel país trece años, y cuando al final se le presentó la oportunidad de venir a casa de vacaciones, en 1964, ya no quiso regresar a Chile y se quedó aquí, no sé si con el consentimiento de sus superiores o sin él, pero la cuestión es que no volvió.

Conocí a Ondarra en Euskaltzaindia y después de que los capuchinos vendieran el convento de Lekaroz y Patxi fuera a vivir a Pamplona, nos solíamos

encontrar en la calle más de una vez, cuando él regresaba de su caminata por los montes cercanos a Pamplona y yo iba con mis hijos de paseo. Su ruta solía ser la siguiente: salía del convento, cruzaba el monte Ezkaba, pasaba a Ezkabarte y llegaba hasta el valle de Odieta, de donde, por el mismo camino al parecer pero en dirección contraria, regresaba a su lugar de residencia. Le gustaba mucho ir al monte y no es de extrañar, por lo tanto, que conociera los de Navarra tan bien, y tampoco que hiciera más de algún hallazgo feliz. Por ejemplo, el menhir llamado *Soalar* lo descubrió en el monte baztanés del mismo nombre.

Era un hombre humilde y trabajador, además de muy *euskaltzale* (amante del euskera). La mayor parte de su trabajo puede ser encuadrado en el estudio de textos euskéricos antiguos. Destacamos aquí los de Valdegoñi y los de Joaquín Lizarraga de Elcano, que publicó sólo o en colaboración, y que han resultado de gran importancia para los estudios de dialectología realizados durante estos últimos años, especialmente para aquellos que tratan del llamado *navarro meridional*. Desconozco el trabajo que realizó en el pleno de la Academia y también el desarrollado en sus Comisiones de Gramática y de Dialectología, y tendrán que ser los miembros de éstas y los académicos que lo conocieron bien los que expliquen en qué consistió el quehacer del de Baikaiku.

Patxi Ondarra tuvo como compañero de orden y de convento, en Lekaroz, al académico de número Damaso Intza, y también a Policarpo de Iraizotz, quien, según Mitxelena (1972: 384), dominaba la lengua vasca como pocos. Eran capuchinos, además, los académicos correspondientes Arrigarai, Eusebio de Etxalar y Jorge de Riezu, a los que Patxi trató durante años. No sé con quién tuvo más relación, pero está claro que admiraba la obra del ultzamarra Policarpo de Iraizotz, como lo demuestra el hecho de que en 1981 su discurso de entrada en la Academia versara sobre el trabajo de dicho autor (“Presentación de los manuscritos que tenía el padre Policarpo”). Posteriormente, preparó los tres volúmenes publicados por el Gobierno de Navarra con motivo del centenario del nacimiento del académico de Ultzama, en 1997.

Como he dicho más arriba Patxi, siguiendo en esto al padre Policarpo, publicó una buena parte de la obra de Joaquín Lizarraga, y no es de extrañar, dado que en los escritos de este autor aparece un sinfín de nombres, verbos, sufijos, expresiones...etc. usados en el euskera de la Cuenca de Pamplona o Iruñerria, que constituyen sin duda un tesoro que está a la espera de que el investigador (el lector corriente y moliente pasa de estas cosas) los descubra. Es una pena que las obras de Lizarraga no sean más utilizadas, porque hay ahí un filón muy rico para aquellos que quieran darle ese toque navarro a su euskera. Es verdad que en la época del euskera unificado, del *euskara batua*, puede parecer raro en Pamplona ponerse a hablar en el euskera de Joakin Lizarraga, y más todavía ponerse a escribirlo, especialmente si tenemos en cuenta que esta habla ha desaparecido, aunque, como ha señalado Iñaki Camino

en más de una ocasión (1997, 2004), las variedades de Erroibar (Valle de Erro) y de Aezkoa todavía vivas no están muy lejos de la utilizada antaño por Lizarraga.

La cuestión, creo yo, no es empezar ahora a escribir como lo hacía el de Elkano, sino aprovechar el caudal léxico que utiliza este escritor para enriquecer y completar el euskera unificado, ya que la amplia zona en la que se ha hablado el navarro meridional tiene mucho que aportar a la elaboración del llamado *Hiztegi Batua* («vocabulario unificado»). Se ha dicho que los navarros no hemos escrito en euskera, y es verdad que no ha habido escritores de envergadura que hayan empleado el navarro meridional, ya que el urdazubiarrarra Axular utilizó el labortano y el guipuzcoano Orixe criado en Uitzí escribió, sobre todo, pero no exclusivamente, en euskera central. Entre los clásicos que podemos considerar más nuestros tenemos a Beriain de Uterga, Elizalde de Muzki y al mismo Lizarraga de Elkano; más tarde, en el siglo XX destacan Larreko, Policarpo de Iraizotz y Mariano Izeta, pero su lengua tiene como base el habla de Baztan, en mayor o menor medida, y el primero de ellos utiliza con frecuencia recursos lingüísticos ultrapiresnaicos. Manezaundi era navarro, pero de Luzaide (Valcarlos), y su euskera pertenece claramente al habla de Garazi.

Ha sido Lizarraga el que nos ha enseñado cómo era el euskera de la Navarra central, o mejor dicho, centro-oriental, aunque conocemos también los materiales de Elkano, Oltza, Itza y Puente la Reina / Gares recogidos por Bonaparte en el XIX y publicados por Ondarra, además de las dos obras de Juan de Beriain, pero estas son de 1621 y 1626, y presentan un aire ciertamente arcaico. La doctrina de Elizalde de Muzki y los textos de los Morentin del mismo pueblo son también de gran valor lingüístico; Gesalatz, sin embargo, está lejos de la localidad en la que hoy nos encontramos. A mí, a decir verdad, me gustaría mucho tener algún libro o por lo menos algún texto redactado en el euskera de Ibargoiti o de la Valdorba, pero, por desgracia, hasta ahora no se ha encontrado ninguno, y por lo tanto, para conocer el euskera de nuestra zona, aunque no sea más que parcialmente, sólo hay un camino, recurrir al estudio de los topónimos, de los nombres de lugar. Esto es lo que yo pensé hace unos años, la reflexión que se encuentra en la base de mi hermosa (por lo crecido del número de páginas) tesis doctoral: ¿Qué puedo hacer, adónde puedo recurrir para tener alguna noticia del euskera de Ujué y de sus alrededores? La respuesta es obvia: a la toponimia.

Así pues, fue ésta la razón primera de mi tesis, y los resultados, como podía esperar cualquier persona versada en trabajos de toponimia, no fueron excesivamente pródigos, en lo que concierne al conocimiento del euskera local, tal como señaló un conocido dialectólogo. En este punto hay que considerar que, cuando se realiza un trabajo de toponimia, si no nos quedamos en la mera recopilación de datos, es muy importante dar una explicación etimológica de los nombres, o al menos intentarlo, e igualmente debe ser tenido en

cuenta que normativizarlos y situarlos en el mapa, a menudo, tampoco es tarea fácil. Es lo que yo traté de hacer en la tesis doctoral, que tuvo tres objetivos principales: a) lograr algún conocimiento del euskera local, b) dar una explicación etimológica de cada topónimo y, c) colocar los nombres todavía en uso en el mapa e intentar localizar los ya perdidos, tomando como base la documentación.

El primer objetivo se ve limitado por el carácter mismo del campo de trabajo elegido, ya que, entre otras cosas, los topónimos que se han dado en denominar *satznamen* son muy pocos, a pesar de ser más numerosos de lo que algún investigador ha afirmado. Estoy hablando de topónimos del tipo de *Abade Alsasua erori zaneko zuloa* «el agujero en el que se cayó el cura Alsasua» de Burunda, (*Ganaduari*) *gatz ematen dakion iturria* «la fuente en la que se le da sal (al ganado)» de Ergoiena, *Haurra galdu zan harria* «la peña en la que desapareció el niño / la niña» de cerca de Urnieta (Gipuzkoa), *Urdeak etziten direnekoan* «en (el campo, prado...) en el que suelen estar echados los cutos» de la Cuenca de Pamplona o *Elorria baita* «donde el espino», *Orredena* «donde el ginebro» de la Valdorba. También son muy limitados los topónimos que reflejan algún otro rasgo de carácter sintáctico.

Junto a los tres objetivos mencionados había, debo confesarlo, un cuarto: quería dejar claro que Ujué había sido un pueblo de habla vasca hasta fecha tardía. Cuando una persona de habla castellana oye por primera vez el nombre *Andremucho* o *Andrebucho* que designa el lugar en el que nos encontramos no puede más que extrañarse, lo mismo que cuando oye *Aldabea*, *Anzandieta* o *Turtunbera*, por no hablar del *Rincón de Zonbolozoko* que está enfrente de nuestra casa.

Estos nombres son raros, claro está, para la gente que habla castellano y que no es del pueblo, porque los de aquí están habituados a ellos y para los vascoparlantes tienen un aire de familia, pues proceden del euskera. Cuando te pones a leer documentos antiguos e investigas sobre los topónimos de otras localidades, te das cuenta de que la variante *Andrebucho* mencionada está más cerca de la forma original que *Andremucho*, porque la base es *Andrebutzu* «el pozo de las mujeres», aunque uno se pregunta si detrás de ese *andre* tan habitual no se esconde el nombre de la Virgen (*Andre Dona Maria*), alguna vez al menos. *Aldabea*, por su parte, es primo carnal del extendido *aldapa*, con el que se une a través del más próximo *Aldapea*, término de la Valdorba, y está relacionado con *alde*, *aldai* y con otra serie de términos que significan «cuesta», como el genérico perdido *aldazkia* o *aldaizkia* de Ujué.

Aclarar el significado de *Anzandieta* es sencillo, en vista de las variantes documentales: se trata de *haitz* «peña», *handi* «grande» y el sufijo locativo-abundancial *-eta*, es decir, de *Aitzandieta*, que hace referencia, creo, a la peña que hay debajo de una de las casas que dan a esa *Aldabea*. *Turtunbera*, documentada alguna vez como *Durtunbera*, es un topónimo que se repite en más

de un lugar, en Altzuza, Antxoritz, Iratxeta y Muzki, por ejemplo (*Turtunbera*, *Tutunbera*), y tiene un aire de onomatopeya. Considero probable que esté relacionado con *turrunbero*, *turrunpero* «precipicio de poco peligro» según Iribarren.

En cuanto a *Pilarraña* debo señalar que la forma antigua, más completa, era *Pirolarraña* y que existía igualmente el topónimo *Otsalarraña*, que tal vez tendríamos que identificar con el antiguo *Lopera* y moderno *Lupera*. La cuestión es que en *Pirolarraña* o *Pilarraña* el segundo elemento es el conocido *larrain* «era» (con el artículo *-a* se pronuncia *larraña*), lo mismo que en *Otsalarraña*, y por otro lado, que *otsa-* es variante en composición de *otso* «lobo», lo cual nos lleva a ver otro zoónimo, *piro* «pato» en este caso, en *Pirolarraña*. Sin embargo, *piro* es palabra baztanesa y, que yo sepa, no se ha utilizado en la amplia zona comprendida entre dicho valle y Ujué, al menos no en la Cuenca de Pamplona y en los valles más meridionales. Por otra parte, *Lopera*, que parece que hay que identificar con el castellano *lobera* (latín *luparia*) «guarda de lobos», podría igualmente ser un compuesto del antropónimo *Lope* y del nombre común castellano *era*, si se acepta la idea de que ha sido utilizado el orden de palabras habitual en lengua vasca. De ser así habría que considerar *Otsalarraña* como traducción de *Lopera*, o al contrario, pensar que *Lopera* es la versión romance del vasco *Otsalarraña*. Esto nos puede llevar, aunque no sea más que por analogía, a ver el antropónimo *Peru*, *Pero* «Pedro» en la base de *Pirolarraña*, pero la documentación habla en contra de esta suposición, ya que los testimonios más antiguos tienen *Piro-* y la variante actual también presenta una vocal palatal.

Voy a pasar ahora a tratar del topónimo más importante de Ujué y uno de los más difíciles de dilucidar, dicho sea de paso; me refiero al nombre mismo del pueblo, a *Ujué*. No voy a repetir aquí lo dicho en mi tesis doctoral, ni tampoco lo escrito en uno de los folletos publicados por la sociedad *Uxueza-leak / Amigos de Ujué*, pero sí que me gustaría hablar del topónimo, aunque sea sólo de manera breve.

El actual *Ujué* era conocido en euskera, no hay ninguna duda de ello, como *Uxue*, con una *x* que se pronuncia como en francés *cheval* «caballo» o en inglés *fish* «pez, pescado». No sabemos exactamente cómo se acentuaba, pero lo más lógico es pensar que se decía *Uxié*, con acento en la segunda <u> y, efectivamente, es esa pronunciación la que se emplea desde hace ya años cuando hablamos en euskera, y también la que se utiliza como nombre de mujer, en detrimento del anterior *Ujué* o *María Ujué*. Creo que hay entre las hijas del pueblo, y entre sus descendientes, más de una *Ujué* o *María Ujué* que se ha convertido luego en *Uxue* o *Miren Uxue*, y también, y ésto está relacionado con la explicación etimológica del topónimo, más de una *Paloma* que ahora es *Uxue*, por no mencionar la forma *Uxua* también conocida, que hace referencia a una variante del nombre de nuestro pueblo que se documenta –la variante quiero decir– en 1102 por primera vez.

En julio de este año aparecía en una revista del corazón (en *Hola* si no recuerdo mal) la noticia de que una conocida presentadora de televisión había tenido una hija a la que le había puesto de nombre *Uxue*. El empleo de nombres vascos es cada vez más corriente fuera también del ámbito en el que el euskera se habla o se ha hablado, y, por ejemplo, son muchas las *Ainhoa*-s naturales de Madrid, y ahí tenemos a *Iker Casillas*, portero del Real Madrid y de la Selección Española, con conocido nombre vasco. La cuestión es que la susodicha presentadora es guipuzcoana de nacimiento, lo mismo que su marido *Aitor Senar*, y los padres de éste navarros, de Ergoiena. Según explicó la presentadora en su programa, estubo de visita aquí en el pueblo, le gustó y por eso le puso a su hija *Uxue*.

Vuelvo a la etimología. Es el escritor pamplonés vasco-hablante José Morret quien en el siglo XVII, en sus *Anales del Reino de Navarra* (pp. 163-164) nos cuenta la historia del pastor y la paloma tan conocida. Dice así el cronista pamplonés: «Y para memoria de la maravilla y de la paloma, que trajo o descubrió el ramo de oliva, anunciadora de bonanza en aquella inundación de mahometanos, (la villa) tomó el nombre de *Usua*, que en el idioma vascongado vale lo mismo que paloma, y se llama Santa María de Usua, aunque con el tiempo se ha alterado algún tanto, y se llama *Ujué*. Los privilegios antiguos

Usua le llaman». Los privilegios o documentos antiguos no le llaman siempre *Usua*; a decir verdad encontramos formas muy parecidas (*Huxua*, *Uxua*, *Usua*...), pero no *Usua*, aunque es posible que se me haya escapado algún testimonio documental. De todos modos, el nexa entre *uso* «paloma» y *Uxue* es ya antiguo, como se ha visto en esta cita.

Hay un japonés, un tal Masu Nitta, que se ha ocupado en más de una ocasión de los topónimos de nuestra tierra. Este investigador escribió en un conocido periódico local que *Ujué* o *Uxue* procedía de *puteum*, forma que ha dado en castellano *pozo*, basándose en el hecho de que en Ujué hay muchos pozos. Esto es cierto, en Ujué, aunque no llueve tanto como en otros lugares más verdes, hay muchos manantíos; sin ir más lejos nosotros tenemos uno en casa, y según mi padre, que por su oficio de albañil ha conocido bien las casas del pueblo, los hay en muchas otras. Sin embargo, y a pesar de la abundancia de pozos, el topónimo *Uxue* no puede proceder de *puteum*, dado que, desde el punto de vista de la fonética histórica, de la evolución de los sonidos, es muy difícil, prácticamente imposible, que el nombre del pueblo haya salido de ese término latino.

Además, encontramos en la obra publicada por Goñi Gaztanbide (doc. 251), la variante *Urssua* en 1146: «Martin de Lehet (regnante, tenente...) in Galipenzo et in Vnse, Arremir Garceitz I in Urssua, episcopo Lupo in Pampilona». Este *Urssua* es el mismo que en 1147 se documenta como *Ussua* y también el mismo que antes y después aparece como *Uxue*, escrito de diversas maneras, el mismo que encontramos en Ayesa en 1547 en el topónimo *Uxue bidea* «el camino de Ujué» por donde venían y vienen todavía, creo, los de ese pueblo a Ujué en romería, y el mismo que tenemos en el topónimo de Lerga *Usueco Oyanondoa* «lo de al lado del monte de Ujué» de 1592, que designaba un paraje del término de Txutxu. En Ayesa ya para 1588 se documenta el topónimo como *Ussobidea*, *Usobidea*, variantes que delatan una etimología popular, una reinterpretación hecha por la gente del lugar sobre *Uxubidea*, variante de *Uxuebidea*.

Mitxelena no descartaba (1956: 338) que *Uxue* hubiera salido de *urzo*, *uso* «paloma», y la variante documentada con *-r-* apoya esta etimología, aunque existen problemas fonéticos para explicar el paso *-rz-* > *-x-*. Una posibilidad es pensar en que en la base hay un hipocorístico, una forma afectiva del nombre de persona *Uso* (masculino), *Usoa* (femenino) que encontramos en la documentación, algo parecido a *Usoxe* (*de Urrexti*) nombre de mujer en el Bilbao del siglo XV. El final podría ser el sufijo locativo *-(g)ue*, que tenemos en *Etxague* o *Untzue*, ambos pueblos de la Valdorba; el problema es que el sufijo con base antroponímica es, por lo menos, raro, si es que en realidad se encuentra alguna vez. Otra posibilidad sería considerar que los componentes son *uso* «paloma» y *-(g)ue* «sitio», es decir, «sitio de palomas», pero entonces la palatal, la *-x-* de marras, se quedaría sin explicación. Veis, pues, que se pue-

den hacer elucubraciones sobre el origen del nombre *Uxue / Ujué*, pero que las cosas no están del todo claras.

Ahora hablaré, lo más brevemente que pueda, de otro nombre o, más exactamente, de otro grupo de nombres. Me refiero al pequeño grupo de topónimos que tienen como base *laku*, es decir, *Lakubeli* situado no lejos del pueblo, *Lakumulatu*, al otro lado del barranco, en La Sierra, y *Laku*, que se suele considerar como parte del anterior. A estos topónimos habría que añadir el teónimo *Lacubegi* que se encontró, al parecer, cerca de la ermita, y por lo tanto, cerca también de *Laku* y *Lakumulatu*, y que ha hecho correr tanta tinta. La inscripción en la que aparece es la siguiente, según Castillo, Gómez-Pantoja y Mauleón (1981: 59):

Coelii Tesphoros et Festa et Telesinus, Lacubegi. Ex voto

Existe otra inscripción, también de Ujué, gemela de la anterior, en la que en lugar de «*Lacubegi. Ex voto*» se lee «*Iovi sacrum*». Es necesario recordar que en el ara en la que aparece *Lacubegi*, en la parte posterior, hay dibujada una cabeza de toro o quizás, ya que siendo sólo la cabeza no es fácil distinguirlos, una cabeza de vaca. C. Elortza (1972: 363) da la opinión de Albertos, investigadora según la cual el primer elemento del teónimo es *lacu*, común en muchas lenguas indoeuropeas, y el segundo *bheg* «romper», que en lituano ha tomado la acepción de «ola», «chaparrón». Jose María Iraburu, unos pocos años más tarde (1975: 83-85), y con razón creo yo, rechaza la etimología propuesta por Albertos y relaciona *Lacubegi* con los términos *Laku* y *Lakumulatu* cerca de los que se encontró, y también con *Lakubeli*, y añade que el segundo elemento del teónimo podría ser *begi* «ojo», con el sentido de «guardián de *Laku*», pero también *behi* «vaca», dado que en la parte posterior del ara hay una cabeza de vaca o de toro.

José Javier Uranga (1984: 39-42), buen conocedor de nuestro pueblo, rechaza las tesis de Elortza-Albertos, y considera que *Lakubegi* no puede ser relacionado, de ningún modo, con divinidades acuáticas. Dice así: «Frente a las tesis de Elorza hay que señalar que el río Aragón pasa a 6 km. del lugar en que se encontraron las aras y el torrente Ezcairu (sic) es un riachuelo muchas veces seco. Mal clima para divinidades acuáticas».

En opinión del investigador navarro Javier Velaza (1995: 213) *Lacubegi* es un teónimo de aspecto ibérico, con un primer elemento *laku* bien conocido (en la antroponimia ibérica, al parecer) y con un segundo elemento que podría tal vez ser *biki*, aunque no explica su significado. También en opinión de Joaquín Gorrotxategi (1995: 223-225) *Lacubegi* es, en parte al menos, un nombre ibérico; según este autor el primer elemento tiene paralelos en *laku-arkis* de Palamós y en *biu(r)-lakos* de Sagunto. El segundo miembro, en cambio, se puede relacionar en opinión del profesor de Eibar con el euskera *begi* «ojo» o con *behi* «vaca», por la cabeza que aparece en el ara. Este mismo investigador (1984: 300) dice que algunas veces, en las inscripciones aquitanas, los

nombres aparecen sin declinar, especialmente cuando son como aquí teónimos, nombres de divinidades.

Es cierto que en la inscripción gemela aparece *Iovi* y que *Lacubegi* tendría que estar en dativo, pero además de lo que se ha dicho, pudo suceder que la *-i* final del teónimo fuera considerada de alguna manera como desinencia de dicho caso. Basándose seguramente en los trabajos de Velaza y Gorrotxategi, Luis Nuñez (2004: 174), en un interesante trabajo de divulgación, dice que el ibérico se habló en los alrededores de Ujué, pero no explica exactamente en qué lugar ni da las razones que tiene para realizar tal afirmación.

En la tesis publicada hace ahora doce años (1994: 826 y ss.) dejé clara mi opinión al respecto, o al menos éso es lo que pretendía: creía entonces y creo todavía ahora, siguiendo en ésto los pasos de Iraburu, que el primer elemento del nombre de deidad *Lacubegi* no es otro que *Laku*, presente en los topónimos *Laku* y *Lakumulatu* ya citados. No tiene toda la razón Uranga cuando habla del clima de Ujué; es seco, sí, pero también llueve y nieva, y *Laku* es un término acuoso en el que, de acuerdo con mi tío Esteban Berrade que lo conocía bien, se han tenido que hacer “puntidos”, es decir, se ha tenido que drenar para que pudiera ser trabajado. La palabra *laku*, además, aunque en euskera unificado se traduzca por «lago», en toponimia designa siempre lugares abundantes en agua, en las numerosas ocasiones en que lo encontramos, desde Ujué hasta Vitoria, hasta *Lakua* por lo menos, pasando por *Lakuntza* situado a medio camino. Es cierto que en nuestra toponimia es más habitual encontrar *Laku* con artículo, como en Vitoria (*Lakua*), o con algún sufijo o posposición, como en *Lakuaga* de Ayesa (también había *Lakuagabarrena* y *Lakuagagoiena*) o en *Lakuarana*, *Lakuko harana* de Gallipienzo, pero a veces los topónimos no llevan artículo, ni siquiera cuando están compuestos de específico más genérico. El segundo elemento de *Lacubegi* podría ser la palabra *begi* «ojo» o *behi* «vaca» que mencionan J. M. Iraburu y J. Gorrotxategi, la segunda tal vez, por la cabeza de toro o vaca que hay en el ara y también porque en euskera una aspiración (antigua o no tan antigua) ha dejado como huella, algunas veces, una *-g-*.

No hemos tocado todavía el topónimo *Lakubeli*, muy parecido al nombre de deidad que nos ocupa. Aquí, como decíamos en 1994, tenemos de nuevo *Laku* como primer elemento; el segundo, *-beli*, puede ser el antropónimo *Beli*, que ha salido según Irigoien (1995: 54-55) de *Bellus*, *Bellius*, *Belli*, el mismo que encontramos en *Azubeli* de Ezkaroze de 1046 (Martín Duque, 1983, 36) que otras veces se documenta como *-bel*, *-bele* (*Azubel*, *Azubele*). De todos modos, es por lo menos extraña la secuencia *topónimo* (o *apelativo*) + *antropónimo*, aunque no la inversa (*Garziarana*, *Petiriberro*). Además, no creo que *Lakubeli* sea notablemente aguanoso; hay un barranco, pero no sé si esto es suficiente para que se le designe con la palabra *laku*, parece que no. Sea como sea, el nombre es antiguo y lo encontramos ya en un testamento de 1598: «*Anssi bien dejo dos pieças en Lacubeli y que me perdone de lo poco*».

Veo otras dos posibles explicaciones para el topónimo, pero no me convence del todo ninguna de las dos: a) Teniendo en cuenta que el segundo elemento *-beli* puede ser antroponímico, una posibilidad es considerar que el primero también lo es, que se trata de un apodo basado en el topónimo *Laku*, b) podemos pensar que la forma original del topónimo es *Lakubegi*, que coincidiría así con el teónimo, y que luego por un proceso de asimilación-disimilación surgió *Lakubeli*, es decir por asimilación de laterales y disimilación de velares, pero, como hemos dicho, la forma documentada desde los primeros testimonios del XVI es *Lakubeli*.

Voy a pasar a tratar, brevemente, de la inscripción *Abeaga* que se puede leer en la imagen de la Virgen de la ermita, en la de Santa María la Blanca. Uranga (1984: 34) considera que hasta el presente no se ha dado ninguna explicación satisfactoria, y él mismo no intenta hacerlo, cosa que no es de extrañar. Yo en el trabajo de 1994 (pp. 884-885) decía que la base del nombre es *habe* «columna», «rodrigón», «viga», «cruz», y también lo que en otros lugares se llama *ezpara*, *espare* o *ezpata*, es decir, «tábano». El sufijo, claro está, es el conocido *-aga*, el mismo que encontramos en los topónimos *Aliaga*, *Andiaga*, *Aristuziaga* (*Astuziaga*, *Estuziaga*) y *Dorrondiaga* (*Redondiaga*) de Ujué. Ahora se pueden añadir las acepciones «sostén», «apoyo», «protección» que recoge el *Diccionario General Vasco*, y también la de «árbol», a pesar de que, vistos los testimonios recogidos en el mencionado diccionario, habrá que considerar este significado occidental.

En mi tesis mencionaba *Abeaga* de 1776, nombre de una calzada de Iturmendi, en Burunda, *Fruteko Abeta*, topónimo de Unanu, y *Abeta*, nombre que se puede leer en una señal de carretera situada entre Zarautz y Getaria. *Abeta* es además un término de Araitz desde 1720, e igualmente el nombre de un caserío de dicho valle. En Unanu (Ergoiena) se utilizan, además, los topónimos *Abetaburu* («el cabezo de Abeta», «el alto de Abeta»), *Abetako arrasoa* («el raso de Abeta») y *Abetako harpea* («el abrigo de Abeta»), y no me cabe la menor duda de que si hiciéramos una búsqueda detallada encontraríamos más términos con el elemento *Abe-*. El significado más apropiado sería «lugar de árboles», similar al de *Arbolaga* y *Zuizkieta* de los que luego hablaré, pero, como he dicho, la acepción «árbol» debe ser considerada occidental. Por eso, parece que habrá que interpretarlo como «lugar de tábanos». Existe, sin embargo, un obstáculo para dar por buena esta explicación, y es que el sufijo *-aga* no lleva normalmente como base un zoónimo o nombre de animal, aunque sí en alguna ocasión, como en *Zaldunaga* (Ujué) / *Zaldinaga* (Eslava), ambos procedentes de un anterior *Zaldinuaga* (< *Zaldinoaga), es decir, compuestos al parecer de *zaldino* «caballo pequeño» y el sufijo *-aga* (compárese, para el uso del diminutivo, el topónimo y apellido *Mendinueta*).

Para terminar voy a hacer un listado de los topónimos de Ujué que han desaparecido (no están todos los que son, pero sí son todos los que están),

principalmente como consecuencia de la pérdida del euskera que los creó, pero también por la propia dinámica toponímica y, en última instancia, por el cambio de modo de vida experimentado. Son los siguientes:

- *Aizkieta* o *Ezketa*. Estaba hacia *Lakumulatu*; los componentes son *haitz* «peña» + *-kieta* posible variante del locativo-abundancial *-keta*, *-eta*.
- *Aizpeaga*. Entre *Turtunbera* y *Galaputzu*; de *haitz* + *-pe* + *-aga* «lo de debajo de la peña».
- *Aldaidarrea*. Posible deformación de **Aldailarrea* «el prado de la cuesta», pero no es seguro.
- *Altxunbidea*. Es un genérico, un nombre común, «la cañada».
- *Arbolaga*. Estaba en el carasol de *Aitzandieta*; la base es *arbola* o *arbole* «árbol» (cf. *Zuaizkieta*) y el sufijo el citado *-aga*, de valor locativo-abundancial.
- *Arduibarrena*. Equivale al documentado *Ardui bajo*; de *Ardui* nombre de término, «pedregal», «sitio con mucha piedra» y *barrena* «la parte baja de un terreno situado en cuesta».
- *Areatzeta*. Estaba en el barranco de *Otrollos*, en *Beiremuga*; de *harea* + *-tzea* «el arenal».
- *Arraskutzea*. Era el nombre de una cruz, seguramente de **Harrizko gurutzea* «la cruz de piedra».
- *Arributza*. Según la documentación se encontraba en el barranco de *Otrollos*, al lado del camino de Pitillas; de *harri* + *butza* «el pozo de las piedras», «el pozo de piedra».
- *Arriluzea*. Estaba en el barranco del molino, en lo que era antes *Villantigua*. De *harri* + *luzea* «la piedra larga».
- *Arritzea*. Término de *La Sierra*; de *harri* + *-tzea* «pedregal», «sitio de mucha piedra».
- *Artabakoitz*. Entre *Urteaga* y el caracierz de *Zaubio*. De *arta-* variante de *arte* «carrasco» en composición y *bakoitz* «único»; quiere decir «el carrasco que está solo». Construcciones de este tipo son muy habituales en toponimia vasca: *Arizbakoitza* (Jaurrieta, Villanueva de Yerri), *Bagabakoitz* (en Sabaitza y en Ibargoiti, por ejemplo), *Etخابakoitz* (en Pamplona)...
- *Artaxabal*. Era un de los despoblados que se enumeran en la lista de 1534, de *arte* «carrasco» y *-xabal*, variante de *zabal* «ancho», «espacio amplio» en segundo miembro de compuesto. Era, así pues, «el carrasco ancho» o «el terreno amplio, ancho donde hay carrascos».

- *Arteandia*. Estaba en *Andiaga*, en el camino de Lerga. De *arte* «carrasco» y *handia* «grande», «el carrasco grande».
- *Artisar*. En *La Sierra*. Probablemente otro derivado de *arte* «carrasco».
- *Astabidea*. Situado entre *Carasolalto*, *Cuartochiguito* y *Mugazuria*. Es «el camino de los burros».
- *Astrakastillu*. Estaba cerca de la ermita, en *La Sierra*, pero no sabemos si equivalía a *Castillo* o *Kastillu*. El primer elemento *Astra-* es opaco.
- *Aunzkoerte*. Sólo sabemos que estaba al lado de un barranco. Puede tratarse de *Aunzkorte* «la cabrería», «el corral de las cabras», pero puede ser también un compuesto de *erte*, variante de *arte* «espacio intermedio», bien documentado desde la Cuenca de Pamplona o Iruñerria hasta Ujué.
- *Azpieta*. Era el nombre de un rincón de la *Aldabea de Aitzandieta* por donde pasaba el camino de *La Sierra*. Seguramente de *haitz* + *-pe* + *-eta* «lo de debajo de la peña» (cf. *Aitzandia*, *Aitzandieta*), pero también podría derivarse de *haitz* + *bi* + *-eta* «lo de las dos peñas», aunque, en este caso, la referencia no sería clara. Lingüísticamente no hay ningún problema para aceptar que el numeral *bi* «dos» iba pospuesto.
- *Bagaran*, *Balgaran*, *Balgarandega* o *Valgrande*. No es un topónimo transparente, por la cantidad de variantes diferentes que presenta. Estaba en *Txorria*.
- *Barriozar*. Daba al *Andrebutzu*; por lo tanto hay que pensar que eran estas casas de aquí, desde la plaza pequeña y la *Calle del Cuerno* hacia el frontón, a la derecha. Se traduce por «el barrio viejo», lo que quiere decir que había otros barrios más nuevos.
- *Beiremuga*. Es claramente «la muga de Beire».
- *Berage*. Es el término que en la actualidad se llama *Los Berros*, anteriormente denominado *Los Berros de Berage*, de *berro* «roza», «rotura». Se documenta también como *Berau*, y no sabemos si no habrá que leer el *Berague* de la documentación como *Beragüe*. *Beragu* es el nombre de un monte situado entre Eslava y Gallipienzo, y también un término de Aezkoa.
- *Berageondoa*. Derivado del anterior, con *ondoa* «junto a», «al lado de».
- *Beraiz*. Era el nombre de un puente. *Beraitz* es una localidad de Olabar, que no está lejos de la capital. Se pueden dar varias explicaciones etimológicas del topónimo pero no voy a entrar en ello.

- *Berroandia*. Parece que estaba en *Los Berros* o *Berage*; se documenta también como *Berro grande de la Villa*. Es un compuesto de *berro* «roza», «rotura» y *handia* «grande».
- *Bidemakurra*. Se le llamaba así al camino de *La Tejería* y a los alrededores. Sus componentes son *bide* «camino» y *makurra* «torcido», «el camino torcido». Compárese con *Retuerta* «el barranco torcido, tuerto».
- *Bidezabala*. No sabemos de qué término o camino se trata. Es un compuesto de *bide* «camino» + *zabala* «ancho»; es, por lo tanto, «el camino ancho».
- *Bikuaga*. Parece que estaba en *Txorria*. La base es *biku* «higuera» y el sufijo *-aga*; se puede traducir por «el sitio de la higuera», «las higueras».
- *Bizkarra* (*Carrera de la Bizkarra*). Se documenta una vez, en 1691, dentro del pueblo. Parece que es uno de los caminos, carreteras ahora, que iban hacia la iglesia.
- *Boxagarea*. Estaba en *La Sierra*, no lejos de *Bigas*. Es un préstamo romance, y se puede traducir por «el bojagal», «sitio donde hay bojes», lo que en otros lugares, en euskera, se ha dicho *Ezpelaga*, *Ezpeleuia*, *Ezpeleta*...
- *Burgaloki*. Estaba en *La Sierra*, al lado del camino que subían de Pitiillas, barrio de Ujué hasta 1800, a *Berage* (*Los Berros*). Parece un derivado de *burgari* «vecino que gratuitamente turna como guarda de campo en los lugares pequeños» (en Álava), derivado a su vez de *burgu* «burgo» más el sufijo de agente *-ari*, y el locativo *-oki* «lugar de», similar al *Iguraimendia*, *Iguraimendikoa* (*Altico de la guarda* actualmente) de Lerga.
- *Burnizirieta*. Estaba en *La Sierra*; según un documento de 1746 fue sustituido por *Astrakastillu*. Tiene muchas variantes; el primer elemento parece que es *burni* (también *burruna*-) «burdina», «hierro». El final es el sufijo locativo-abundancial *-eta*, pero el elemento intermedio no es claro.
- *Busazarra*. Podría indicar el despoblado de *Busa* de la lista de 1534. *Busa* no es transparente y *zarra* es «zaharra», «viejo»; equivale pues a «Busa viejo».
- *Butzubidea*. No sabemos de qué camino se trata; es un compuesto de *butzu* «pozo» y *bidea* «camino», «el camino del pozo», «el camino de los pozos».
- *Butzumear*. Estaba en la *Aldabea de Aitzandieta*, al lado de la senda de *La Sierra*, entre dos barrancos. Se trata de «el pozo estrecho».

- *Dorreberria*. Estaba en el pueblo, junto a unas eras y al camino real, y sería seguramente una casa torre y el terreno contiguo. Sus componentes son *dorre* «torre» y *berria* «nueva», lo que quiere decir que habría también alguna *Dorrezarra «torre vieja» que no hemos documentado.
- *Drinda*. Estaba en la *Aldabea de Turtunbera*, al lado de San Miguel, y parece que hay que identificarlo con *El Camino de las Cruces*. Es, creo, una variante de *inda*, *dinda* de otras zonas, y significa «camino» o «calleja».
- *Drindabe*. Era la parte situada debajo (-be) de *Drinda*.
- *Errekazarra*. Estaba en la *Aldabea de Aitzandieta*, al lado del barranco (o de alguna barranquilla). Es un compuesto del hidrónimo *erreka* «regacho», «barranco»...etc., y *zarra* «viejo»; se traduce por «el barranco viejo».
- *Erripazarreta*. Estaba junto a *Lakubeli*, al lado de los caminos que van a *El Vedado* y Murillo. Se documenta también con segundo elemento -*zurieta*, *zubieta*; el primero es *erripa*, nombre de una localidad de Odietta y término que significa «cuesta (al lado de un curso de agua)», «declive». El sufijo es -*eta* y el elemento intermedio, teniendo en cuenta los testimonios documentales encontrados, puede ser *zar* «vieja», *zuri* «blanca» o *zubi* «puente».
- *Eskobarea*. Estaba entre *El Vedado* y *Zapaiz*, cerca del paso de *Apeztegiatorra* «la pieza de la abadía» (*Pistalorra* ahora). Se trata de un préstamo, de «el escobar», porque habría mucho escobizo, equivalente a *Utsaskieta* y *El Escopizar* de Sada.
- *Etxeandieta*. Era una casa o barrio del pueblo, en la parte de San Miguel. Se trata de «el sitio de la casa grande», de *etxe* «casa», *handi* «grande», y -*eta*, sufijo seguramente locativo en este caso.
- *Ezkabiazuloa*. Estaba en la *Aldabea de Aitzandieta*; es un compuesto de *ezkabia* «tiña», «sarna» y *zuloa* «agujero», «hoyo», «el hoyo de la tiña», «el agujero de la sarna». Es parecido a *La Tiña*, topónimo de Murillite en 1652.
- *Gazteluondoa*. También *Gaztelondoa*. Es «lo de junto al castillo», es decir *El Castellazo*, de *gaztelu* «castillo» y *ondoa* «junto a». Una vez se documenta *Gaztelu* «(El) Castillo» como término.
- *Gesal* (*pieza del*). *Gesal*, *gezal* es «salitre» en castellano, «tierra que tiene mucha sal», de donde *Gesalatz*, valle navarro en el que está situada la localidad de *Salinas de Oro*, *Jaitz* en euskera, conocida por sus saleras.

- *Gortederreta*. Estaba en *Mostrakas*. Es un compuesto de *gorte* «corral», *eder* «bonito», «hermoso» y el sufijo *-eta* «el sitio del corral hermoso», «los corrales hermosos».
- *Gurutzegibela*. Era la parte de detrás de la cruz, de *gurutze* «cruz» y *gibela* «parte trasera».
- *Gurutzezabala*. Estaba junto al pueblo, entre los caminos de la fuente de *Aitzandiet*a y el camino de *La Sierra*, junto al camino de la llamada *Tejería de abajo*. De *gurutze* y *zabala* «la cruz ancha».
- *Idoitxiki (balsa)*. Se encontraba cerca del pueblo (*Balsa de Muelas?*); se trata de *idoi* «balsa» y *txiki* «pequeña».
- *Iribarren*. Era el nombre de un barrio; de *hiri* «localidad», «villa» y *barren* «parte baja de un terreno situado en cuesta». Se traduce por «(el) barrio bajo». Esto supone que había además, al menos, un **Irigoien* «barrio alto» no documentado en euskera en el pueblo.
- *Iturria, Iturrialdea, Iturriberri, Iturrizar, Iturrondoa*, además de *La Fuente de Iturrizarra*, llamada hoy *La Fuente Turruciales*, en unos de los barrancos de *Basandía*. *Iturrondoa* «lo de junto a la fuente» era uno de los despoblados de Ujué en la lista de 1534.
- *Jaun Done Martia*, documentado *Juan de Martia*, similar al *Juan de Salvatore eguna* «día de San Salvador» que emplea Lizarraga el de Elcano y a los numerosos hagiopónimos que tienen *de*, de un anterior *dene* y éste de *done* «san». Es el mismo que en castellano se documenta como *Barrio de San Martín*, en el que se encontraba la *Ermita de San Martín*. Estaba en *Pirolarraña*, en *La Pilarraña*.
- *Juangarziarana*. Estaba en *Otrollos*; es «el valle, el barranco, la barrancada de Juan García».
- *Kaltxista*. Estaba hacia *Akirazabal (Lakilazaba)*, al lado de los caminos de *Otrollos* y *Olite*. No es transparente.
- *Korbarana*. No sé dónde estaba. Lo he documentado tres veces, en cada ocasión de manera diferente. El final parece que es *haran* «valle», «barrancada», «barranco» y el primer elemento podría ser el antropónimo *Korboran, Corborán*, pero esto no pasa de ser una suposición.
- *Korralandia*. Se documenta una vez, en 1727, fecha en la que se cobra a un tal *Joseph de Salaverri* por la arrendación de la pieza de *Corralandia*. Quiere decir «el corral grande».
- *Lauzatea, Lauzatzea, Lezkatzea*. Estaba al lado de *Akirazabal*, en la muga de *Busa*. El primero y el segundo son derivados de *lauza* «losa», con *atea* «portillo» y *-tzea* sufijo colectivo, «el portillo de las losas»,

«el losal», y el tercero es un derivado del fitónimo *lezka* «el lezcal» con el mismo sufijo, equivalente a *Lezkairu*.

- *Lerbeztxiki*. Es un compuesto del topónimo *Lerbez* y de *txiki* o *txipi* «pequeño». *Lerbez*, por su parte, parece que está formado de *ler* «pino» y *beltz* «negro», es decir, sería «el pino negro», pero el hecho de que no tenga ni artículo ni sufijo de ningún tipo nos tendría que hacer buscar, tal vez, una explicación diferente. Tanto *Lerbez* como *Lerbeztxiki* son dos de los despoblados de la lista de 1534.
- *Lizarduia*. Estaba cerca de la *Fuente de San Nicolás*. Es un compuesto de *lizar* «fresno» y el sufijo colectivo *-dui*, «la fresneda».
- *Madonalorra* o *Pieza de Madonao*. Estaba en *Otrollos*; parece un compuesto de *Madonao*, que podría ser un antropónimo no documentado, y *alorra* «pieza».
- *Mendigorria*. Era un alto de la *Aldabea*, de la de *Aitzandieta* seguramente, pero no sé cuál. Es «el monte rojo» o más probablemente «el monte calvo», «el monte pelado, el monte sin árboles».
- *Mikelen zabal*. Estaba situado entre *Zaubio*, *Otrollos* y *Busa*. En el primer testimonio tenemos *Mikelazabal*, con lo que la base podría ser el femenino *Mikela* «Micaela», además de *Mikel* o *Mikele* «Miguel». *Zabal* es una zona donde el monte se ensancha, como en *Akirazabal*, topónimo con base euskérica (*Akira-*) del mismo origen que *Aguilar*.
- *Miravalles*. Es este un topónimo bien conocido en otras localidades, similar al antiguo *Mirabueno(s)* y al moderno *Vistabella*. Estaba en la *Aldabea de Aitzandieta*, al lado de *Lakubeli*, en la parte de arriba seguramente, como sugiere el nombre.
- *Munos*. Es uno de los despoblados de la lista de 1534 que se convirtió luego en nombre de término. Estaba cerca de la ermita, próximo a un barranco.
- *Muñukukulua*. Es posible que haya que leerlo *Muñu(s)ko zuloa* y relacionarlo con *Munos*, que también se documenta como *Muñoz*, pero puede pensarse, igualmente, que el segundo elemento es *kukulua* «cogollo», «cima», «cumbre», «punta». Estaba en *La Sierra* y afrontaba con el camino de *Sulue* (*Sule* ahora).
- *Mutxurromendi*. No sabemos dónde estaba; parece querer decir «monte afilado», algo parecido al conocido *Mendizorrotza* de Gasteiz o *Munikotxorrotx* de Lerga. *Mutxurromendi* se documenta en Zirauki en 1283 y *Mutxurru* (Etxaleku) o *Mutxurro* (Oskotz) es un alto de 640 metros. En Goldaratz *Ttuturru* es el alto del término llamado *Ollondo*.

- *Nobeleta*. Estaba entre *Lezkatzea*, *Busa*, *Otrollos* y *Mikelen zabal*. Es un compuesto de *nobela* «viña nueva», «plantado» y el sufijo *-eta*.
- *Odia*. Estaba en *La Sierra*, cerca de la ermita. Se trata de *hodi* «regacho», «barranquilla»..., que está en la base de *Odieta*, nombre de un valle navarro.
- *Opelamendi*. Estaba en una de las Aldabeas, pero no sé en cuál. El primer elemento no es claro, pero sí el segundo, *mendi* «monte».
- *Ormaizkieta*. Parece que designaba la parte baja de lo que hoy se llama *Carasolalto*, lo del molino. No es transparente; el sufijo es posiblemente *-kieta*, variante de *-keta*, a su vez variante de *-eta* tras sibilante. La base, *Ormaiz-*, se puede relacionar con *horma* «pared», «muro», y también con *Orbaiz*, nombre de una localidad de Longida.
- *Osinaga (Camino de la Osinaga)*. Los componentes del topónimo pueden ser *osin* «pozo de barranco, río» y el sufijo *-aga*, pero con ese valor tenemos **usuin*, *osuin*, no *osin*, en los topónimos *Lixuñeta* de Es-lava, *Lixuñeta* de Etxague y *Ligusuñeta* de Sada, los tres con el significado original de «el pozo donde se lava el lino», «los pozos de lavar el lino». Cf., además, *Usunbeltz*, nombre de un despoblado de la Bizkaia. También se puede interpretar como «lugar de ortigas», «ortigal», pero en Ujué esperaríamos *asuin* u otra variante parecida, no *osin*.
- *Otrollosandi, Otrollostxiki*. Mediante *handi* «grande» y *txiki* «pequeño» eran designadas dos zonas distintas del actual *Otrollos*, correspondientes al emplazamiento de los despoblados que en 1534 se documentan como *Otrollos el grande* y *Otrollos el chico*.
- *Otroperitzu*. Estaba junto al camino de Beire, al lado de *Otrollos(txiki)* o dentro de él. Parece que el primer elemento es el mismo que tenemos en *Otrollos*, pero ni uno ni otro son transparentes.
- *Petringesala*. Quizás haya que identificarlo con *El Salobrar* actual, en *Otrollos*. Es un compuesto de *Petri* «Pedro», el morfema de genitivo y *gesala* «salitre». Se puede traducir por «el salobrar de Pedro».
- *Puendelazapata*. Estaba en *Beskos*, en el barranco seguramente, dado que es un compuesto de *puen-*, de un anterior *puente*. *Zapata* podría ser el apellido *Zapata* del pueblo, pero no es seguro, por el artículo que le precede.
- *Sandimas*. Es uno de los despoblados de 1534. No es claro, pero el primer elemento podría ser *sandi-* «santo», del latín *sancti*, presente por ejemplo en *Sanditisi, Santitisi* «San Tirso» de Gallipienzo.
- *Sanmartinmuga*. Era la muga de San Martín, en Txutxu.

- *Sanmigelaldea*. Era lo de junto (*aldea*) a San Miguel, lo tocante a *San Miguel*.
- *Santodomingogibela*. La parte de atrás (*gibela*) de Santo Domingo, mirando el término desde el camino que va del pueblo.
- *Soroandia*. Era el nombre de una pieza situada en *Basandia*. De *soro* «pieza», lo mismo que *alorra*, y *handia* «grande», «la pieza grande».
- *Sulueburu* o *Suluburu*. Es el cabezo (*buru*) de *Sulue*, de lo que ahora se llama *Sule*, con posible sufijo locativo *-ue*, pero la base no es clara. No sé si es lo mismo que *Sulumendi* «el monte de Sulue».
- *Txindilotxaga*. Estaba en *Urteaga*, no lejos de *Otrollo*s. Podría ser fruto de una pequeña deformación de **Txindilatzeaga* «el lentejar».
- *Udareaga*. Estaba en *Beskos*, en *Puendelazapata*. Se trata de «el sitio del peral» o «los perales».
- *Villantigua*. Es uno de los despoblados de 1534 que se convirtió en nombre de término. Estaba en la *Aldabea de Turtunbera*, entre *Aizkanbela* (*Eskanbela*) y *Aliaga*, en el camino del molino (del Aragón) o camino de Gallipienzo.
- *Zabala*. Era el nombre de un linar de *Villantigua*, llamado así porque era ancho, seguramente al contrario que otros contiguos.
- *Zabalburua*. De *zabal* «ancho», «espacio amplio» y *buru* «cabezo», «alto». No se ve claro si tiene que ver con el linar de *Zabala*, con el término de *Zabalondoa* (*Zarabandoa*) o con algún otro.
- *Zabartu*. Nombre euskérico, con aspecto de participio, pero no del todo claro, aunque *zabar* «dejado», «descuidado» es conocido. Era un despoblado de la lista de 1534 tantas veces mencionada.
- *Zautelu* (*Aldabea*). Estaba al lado de *Aliaga*, en el barranco. Es un diminutivo de *saltus*, y procede, exactamente, de **Sautellu*, forma que presenta vocalización de la lateral *l* ante oclusiva dental sorda. Es «(el) sotillo».
- *Zazu*. Estaba junto a *Zaubio*. Se trata del equivalente euskérico de *saso* «llano elevado y cascajoso» empleado en Ujué y en otras localidades, un genérico sin ningún lugar a dudas.
- *Zuaizkieta*. No sé dónde estaba; es un derivado de *zuhaitz* «árbol» (cf. *Arbolaga*) más *-kieta*. Se puede traducir por «el sitio del árbol», «el lugar de los árboles».
- *Zubia*. Era un puente que debía de estar en el camino de la Sierra, en el barranco de *Aitzandieta*. También designaría, como es habitual, las tierras de alrededor.

Habría muchas cosas más para comentar, pero valga lo dicho como muestra de la omnipresencia del euskera en los nombres de los términos de la villa, señal de que antaño era la lengua cotidiana de los ujetarras. Sabemos, gracias a Jimeno Jurío (1997: 174), que en el siglo XVIII aquí se hablaba euskera, lo mismo que en Lerga y Eslava por ejemplo, aunque no conocemos el grado de bilingüismo de la población, ni tampoco, de manera exacta, hasta cuándo sobrevivió la lengua, pero no sería de extrañar que se hubiera extinguido con el cambio de siglo, a principios del XIX, como en Artajona. El hecho de que en la iglesia de la villa haya un ejemplar de *Jesukristoren imitazionea* del párroco de San Juan de Luz Mixel Xurio, obra publicada por primera vez en 1720, nos lleva a pensar que fue utilizada a partir de esta fecha por algún cura de aquí, seguramente para preparar sus sermones.

Gracias a todos por vuestra asistencia e interés.

HAMAHIRUGARRENA UXUEKOA, ERRIBERRIKO MERINDADEKOA

(Patxi Salaberri Zaratiegi euskaltzainaren sarrera hitzaldiari erantzuna)

Andres Iñigo

Uxueko alkate andrea,
euskaltzainburu jauna,
agintari jaun-andreak,
euskaltzainkideak,
euskaltzain berriaren familia,
uxuetarrak,
jaun-andreak.

Pozgarri zait sarrera hitzaldi honi erantzuna ematea, Patxi Salaberri adiskideak berak eskatu didalako eta bere sorterrian delako, hemen Uxuen, puntu kardinalen arabera Pirinioak eta Moncayo, Aragoiko eta Errioxako mugak begien bistan dituen begiratoki paregabe honetan. Erdi Aroko aztarnak eta egitura ederki gordetzen dituen hiribildu honen kaxkoan dagoen gaztelua –aspaldi eliza bihurtua– Iruñeko Erresumak lehenik eta Nafarroakoak ondotik zaintzailtzarako eraiki zuten.

Nafarroako Erresumak hasiera batean defentsarako soilik erabili zuen leku erakargarri hau, ikasketa, ikerketa eta kulturaren zaintza eta zabalkunderako ikur bihurtzeko asmoa ere izan zuen. Jakina da XIV. mendean Evreux Etxeko Karlos II.ak unibertsitatea eraiki nahi izan zuela hemen, oraindik ere agerian dauden zimenduek erakusten duten bezala. Asmo eder hura gauzatzetik izan ez bazuen ere, Uxueko Andre Mariari zion maitasunaren seinale, hildakoan bere bihotza eliza honetan uzteko agindu zuen.

Goi Erdi Aroan Nafarroako Erresuma sortu berriaren defentsarako gaztelu, Behe Erdi Aroan Erresumaren kultura-gunerako egitasmo, eta mendez mende gaurdaino bere inguru zabalean dauden Erriberri eta Zangoza Merindadeetako eta Erriberako herri anitzen ikur erlijiosoa da.

Euskal Herrian eta Euskal Herritik kanpo hainbat eta hainbat neskari ponte izena eman dion hiribildu hau euskaraz mintzo zela egiaztatu zuen euskaltzain berriak orain dela hamalau urte burutu zuen doktore-tesian, eta gaurko hitzaldi zehatz eta mamitsuan ere ezin argiago berretsi digu.

Erranahi berezikoa da gaur Nafarroan ospatzen ari garen Euskaltzaindiaren ekitaldi hau eta, aldi berean, adierazgarria. Sortu zeneko mendeurrena betetzeko hamabi urte falta zaizkion euskararen Akademiak Nafarroa Garaia ordezkatu duten hamabi euskaltzain izan ditu: Arturo Campi3n eta Jose Agerre Iruñekoak, Aita Damaso Intzakoa, Aingeru Irigarai Berakoa (tartean «ordezko» izendatuak izan ziren Eladio Espartza Lesakakoa eta Juan Miguel Seminario de Rojas Berakoa), eta gero Jose Mari Satrustegi Arruazukoa, Aita Polikarpo Iraizozkoa, Patxi Ondarra Bakaikukoa, Pello Salaburu Arizkungoa, Patxi Zabaleta Leitzakoa eta Andres Iñigo Iturengoa. Hamabiak Iruñeko Merindadekoak eta hamabi horien sorterriak Nafarroako lerro paralelo irudikatuen arabera kokatzen baldin baditugu, ikusten ahal dugu denak Iruñeko lerro paralelotik goitiagokoak direla, hiriburutik iparralderakoak. Horregatik, hamahirugarrenaren izendapenak erranahi berezia du, aldaketa kualitatibo adierazgarria baitakarkio Nafarroari, bere hiriburuko lerro paralelotik 53 kilometro beherago dagoen herri honetakoa izateaz gain, Erriberriko Merindadeko lehendabiziko euskaltzaina delako.

Hona aintzat hartzeko datua: nafar agintariak 1986an Foru Komunitatea hiru hizkuntza eremutan zatitu eta, handik hogeiterra, euskaltzain berria nongoa izanen eta «eremu ez euskalduneko», Nafarroako Erresumak Erriberako mugan bertan zuen behatoki historiko honetakoa, alegia. Hori aski ez dela, sarrera hitzaldian zer egiaztatuko eta bere sorterri historiko honetako izenen jatorri euskalduna eta herriaren berandu arteko euskalduntasuna. Adierazgarria ala paradoxikoa? Urratsez urrats Europa baturantz goazen urte hauetan, mugak ezabatzen eta desagertzen ari diren garaian, eta, bereziki, komunikazioaren munduak muga guztiak urratu dituenean, gure Erkidegoak hiru hizkuntza eremu horietan zatitua izaten segitzen du, gero eta paradoxa nabariagoa sortuz. Ez da, bada, paradoxikoa, erraterako, Nafarroako eremu ez euskaldunean dagoen hiribildu honetako edozein biztanlek Foru Komunitateko administrazioaren zerbitzu publikoekin ez bezala, Strasburgon dagoen Europako Legebiltzarrekin harremanak euskaraz izateko eskubideak bermatuak izatea? Espero dezagun Europako Erakunde gorenean begiztatzen hasi berri den jarrera itxaropentsu hori argi berri baten urrezko printza izatea, gure lurralde honetako egoera hertsia epe laburrean askatzen lagunduko diguna.

Sarrera hitzaldiko aitabitxiari euskaltzain berriaz mintzatzea eskatzen zaio. Hasiko naiz, bada, gehiago luzatu gabe, zeregin hori betetzen.

* * *

Patxi Salaberri Zaratiegi Uxuen jaio zen 1959ko apirilaren 24an. Gildok eta Solek izandako hiru seme-alaben artean gazteena da, Marisarekin ezkondua eta Haritz eta Iker (edo Iker eta Haritz) bikien aita. Eta etxeokak aipatu ditudanez gero, ezin oroitzapen berezi bat egin gabe utzi, orain dela 22 egun gure artetik joan zitzaigun Gildo, Patxiren aita. Lehenengo lerroan berari ze-

gokion aulkian esertzerik ez izan arren, ziur gaude pozik eta harro ariko dela ospatzen, gurekin batera, beretzat ere hain erranahi bereziko ekitaldi hau.

Familia Iruñera joan zen bizitzera Patxik bospasei urte zituenean eta han egin zituen batxilergoa eta unibertsitateko ikasketak. Mutikotan bere sorterrian hainbertze euskal izen ikasi eta erabiltzeaz gain, Salaberri eta Zaratiegi deiturak zituen gazteak barne-barnean zeraman nonbait sorlekuan ikasterik izan ez zuen hizkuntzarekiko jakin-mina eta ikasten hasteko motibazioa eta gogo bizia.

Kontua da hamabortz urtetan, batxilergoa egiten ari zelarik, Arturo Campión euskaltegira jo, hiru urtez hizkuntza ongi ikastea lortu, eta handik gutxira Euskaltzaindiaren D titulua eskuratu zuela. Zalantzarik gabe, orduz geroztik euskara Patxiren lehen hizkuntza izan da. Bidenabar erran nahi dut Nafarroako Arturo Campión lehendabiziko euskaltzainaren izena daraman helduen euskaltegiak, azkeneko 34 urteotan Iruñerrian egiten ari den euskalduntze eta alfabetatze lanagatik, aitormen berezia merezi duela. Eta ez dut aipatu gabe utzi nahi bere hasierako zazpi urteetako zuzendaria geroago euskaltzain izendatutako Patxi Zabaleta izan zela, eta azkeneko hogeita lau urteotan ardua horretan ari dena Sagrario Aleman, urgazle izendatu berria dela.

Ez naiz ongi oroitzen noiz ezagutu nuen Patxi Salaberri, baina uste dut 1981ean izan zela, Euskaltzaindiak Deban antolatutako I. Dialektologia jardunaldietan. Ederki oroitzen naiz, ordea, hamarren bat minutuz aurrez aurre egon ginen lehendabiziko aldia. 1983an, orduko Hezkuntza Ministerioaren Nafarroako Ordezkarria (Román Felones jauna) Iruñeko Hizkuntza Eskolara etorri zitzaidan Nafarroako eskoletan euskara eta euskaraz irakasteko hautagai zirenei hizkuntza gaitasunaren proba egiteko eskatzera. Hizkuntza Eskolako hiru irakaslek osatu genuen epaimahaia. Espero baino hautagai gehiago aurkeztu zirenez gero, proba idatzia amaitu ondotik, ikusirik ezinezko zitzaigula hiruko epaimahai batek egun bakarrean ikasle bakoitzari hamar minutuko ahozko proba egitea, ikasleak alfabetoaren arabera hiru zerrendatan banatu eta irakasle bakoitzari zegokiguna eman zitzaigun. Niri hirugarren zerrendakoak tokatu zitzaizkidan, *M* eta *Z* letra bitarteko hautagaiak hain zuzen. Baziren euskaldun zaharrak eta egoki hitz egiten zutenak, baina aitortu behar dut haietako bat hamar minutu baino gehiago edukitzeaz gain, gogor zirikatu nuela ea akatsen bat egiten ote zuten, baina alferrik, euskaldun berri hari notarik altuena jarri behar izan nion.

Patxik bi lizentziatura ditu, bata Filologia Hispanikoan, Nafarroako Unibertsitatean 1982an lortua, eta bertzea, hiru urte geroago eta lanean ari zen bitartean, Euskal Filologian Euskal Herriko Unibertsitatean eskuratua. Azken Unibertsitate honetan aurkeztu zuen 1992an *Nafarroako Ekierdialdeko Euskararen Azterketa Toponimiaren bidez* izenburuko doktore-tesia eta ikasturte horretako humanitate arloko «Doktoregoaren sari ohi ez bezalakoa» jaso zuen.

Lanbidez irakaslea da. D titulua eskuratu berri hartan urte batzuez behatu zen ofizio horretan euskara ikasi zuen euskaltegian berean. Lehendabiziko lizentziatura lortu ondotik, hiruzpalau hilabetez Erratzuko eskolan maisu ari-

tu bazen ere, 1984ko urtarrilaz geroztik gaurdaino unibertsitatean ari da irakasten. Hasiera batean Nafarroako maisu-maistren Irakasle Eskolan, eta 1990etik aitzina Nafarroako Unibertsitate Publikoan. 1995az geroztik Euskal Filologia arloko irakasle titularra da. Irakaskuntzaz gain, bertze ardura batzuk ere izan ditu unibertsitate berean, hala nola, Giza eta Gizarte Zientzien Fakultateko idazkari, Filologia eta Hizkuntzaren Didaktika Saileko zuzendari, Ikerketa Batzordeko kide, Hizkuntza Normalizaziorako Batzordeko kide, Hizkuntza Plangintzarako Errektoreari Atxikia eta Euskararen Plangintzarako Batzordeko buru.

Baina Patxi, nire ustez, guztien gainera, ikertzailea da, afizioz eta ofizioz. Afizioa Euskal Filologian lizentziatu ondotik hasi eta etengabeko jarduerak erakusten du, eta ofizioa egin dituen lanen kalitateak.

Ikus dezagun, bada, zein diren lan horiek. Onomastika da Patxik gehien ikertu duen arloa. Gai horretan Nafarroan aitzindari, gidari eta maisu izan zen Jose Mari Jimeno Jurio euskaltzain ohorezkoak ez zuen huts egin, Euskaltzaindiaren eskariz, *Nafarroako Herri Izendegia* lanaren zuzendaritza ardurari ekiteko Patxi Salaberri bere hurbileneko laguntzaile hautatu zuenean. Laguntzaile hasierako lan hartan, hizkuntza aholkulari eta bidaide 59 liburukik osatzen duten Nafarroako Gobernuaren *Nafarroako Toponimia eta Mapagintza* proiektuan, eta ondotik elkarrekin egin zituztenetan, erraterako, *Estudio topográfico de Burlada*, *Toponimia de la Cuenca de Pamplona/Iruña* eta *Artaxoa*. *Euskal Toponimia* liburuetan eta bertze hainbat lanetan. Bi egile hauek maisuki bateratu zituzten ikerkuntzaren bi arlo desberdin eta osagarriak: historia eta linguistikoa. Gainera, orain bertan, argitaratzen ari diren Jimeno Jurioren lan guztien bildumaren toponimiari buruzko liburukien prestaketa Patxi Saberrirren esku utzi dute artaxoarraren familiak eta argitaratzaileek.

Hasierako urte haietan egin zuen Patxik bere doktore-tesia, eta anitz dira orduz geroztik onomastikaren atal gehienak azertzen egin dituen lan garrantzitsu eta mamitsuak. Toponimia, antroponimia, hagianimia, oikonimia eta onomastikaren bertze alderdi osagarri batzuk ukitzen dituzten artikulu ugari eman ditu argitara *Fontes Linguae Vasconum* eta *Euskera* aldizkarietan batik bat. Halaber, hala Euskal Herriko, nola Euskal Herritik kanpoko unibertsitate eta nazioarteko zenbait erakundetako biltzar, jardunaldi, omenaldi liburu eta abarretan argitara eman dituenak.

Joan den hemezortzi urte hauetan Euskaltzaindiaren Onomastika Batzordean ari da lanean. Hasiera batean, *Nafarroako Herri Izendegia* lanaren materialak prestatu ahala, bileretara Jimeno Jurioren laguntzaile edo aholkulari gisa joaten hasi bazen ere, berehala jabetu ziren bai Henrike Knörr eta Jose Luis Lizundia orduko batzordeburu eta idazkaria, bai Alfontso Irigoien, Jose Mari Satrustegi, Juanito San Martin eta gainerako batzordekideak noizbehinkako aholkulari hura kide izendatu beharraz. 1989az geroztik, buru-belarri ari da Batzordearen lanetan eta ardura nagusiak izan ditu beti. Berak prestatu zi-

tuen toponimia nagusia arautzeko irizpideak eta ondotik, Mikel Gorrotxategi-ekin batera, bai toponimia txikia eta hiri-izendegia arautzeko irizpideak, bai 2001ean argitara emandako *Ponte Izendegia*. Onomastika Batzordean Patxik behin eta berriz hartu du bere gain ikerketa sakona eskatzen duten gai korapilatsuen txostenen ardura. Horien lekuko ditugu, bertze lan anitzen artean, *Ainhize, Altsasu, Deio, Uharte, Urdaitz, Ziortza* izenei buruzkoak, *Santu, san, done eta inguruko*en txostena, *Nafarroa Behereko herrien izenak. Lekukotasunak eta etimologia* izenburuko liburua, Euskaltzaindiak baliatu zuen proposamena herrialde horretako herri izenak arautzeko. Batzordeak Henrike Knörreren zuzendaritzapean sortutako *Onomasticon Vasconiae* bildumaren 11. eta 12. liburukien egile da Patxi eta, gainera, 8., 13., 15., eta 18. liburukien hizkuntza aholkulari eta gainbegirale izan da.

Baina Patxi Salaberriren ikerketa lana ez da onomastikara soilik mugatu. Dialektologia, hiztegegintza, joskera eta hizkuntzaren bertze zenbait ezaugarri ere aztergai izan ditu. Horren lekuko dira plazaratu duen artikulu sail ederra, hala nola, Iruñerriko eta bere inguruetako ibarretako euskara, Arabako mugako nafar hizkerak, toponimia eta dialektologiaren arteko harremanak, Muzkiko F. Elizalderen *Apezendaco doctrina christiana uscaras*, etab. aztertzen dituztenak, bai eta Peio Kamino luzaidarrarekin batera argitara ematen ari den Luzaideko zenbait testuren azterketa eta bertako euskararen ezaugarriak, edota Patxi Iñigo eta Juan Joxe Zubirirekin *-ki* aditz-atzizkiaren gainean egindako lan interesgarria.

Aspaldixko ikusten nion bertze kezka bat ere gaur ezin argiago azaldu digu: euskara batuaren mesedetan nafarreraren puzzlea osatu beharra, eta zeregin horretarako, batez ere, Lizarraga Elkanokoaren altxorra sakonki aztertu beharra. Gainera, kontuan hartu beharrekoa da Salaberri Nafarroako Unibertsitate Publikoan eta Euskal Herriko Unibertsitatean bortz ikerketa proiektutan parte hartu duela eta bortzak dialektologiaren ingurukoak izan direla, horien artean bere ardurapean NUPen amaitu berri duen «Nafarroako hizkera adierazkorraz» izenburuko lana.

Eta ikerketa lan eta proiektuez ari garela, ezin aipatu gabe utzi jaso dituen hiru sari nagusiak. Lehentxeago aipatu dudan bezala, 1992-93 ikasturtean Euskal Herriko Unibertsitatean humanitate arloko «Doktoregoaren sari ohi ez bezalakoa» ikasturte horretan aurkeztu zuen *Nafarroako Ekiardialdeko Euskararen Azterketa Toponimiaren bidez* izenburuko doktore-tesiagatik, 1994an Nafarroako Unibertsitate Publikoan «Ikerketa sari ohi ez bezalakoa» Jose Mari Jimeno Juriorekin batera prestatutako *Toponimia de la Cuenca de Pamplona/Iruña* lanagatik, eta 2002an Eibarko Udalak sortu zuen *Juan San Martin* ikerketa beka bere lehendabiziko deian, urte bat geroago Udako Euskal Unibertsitatearen bidez argitara eman zen *Euskal Deiturategia: Patronimikoak* lanagatik.

2003an Jose Mari Satrustegi zendu zenean, Príncipe de Viana Erakundearen *Fontes Linguae Vasconum, studia et documenta* aldizkariaren zuzendari

izendatzean, Nafarroako Gobernuak Patxi Salaberriri lan zama berriaren ardua baino gehiago aitorten saria eman nahi izan ziolakoan nago.

Nire eginbeharra betetzearen, laburbilduz izan bada ere, Euskaltzaindiak orain dela hamazazpi urte Onomastika batzordekide, handik zazpita urgazle eta joan den abenduan euskaltzain oso izendatu zuen Patxi Salaberriren *curriculum*a azaltzen saiatu naiz.

Lehen aipatu dut noiz eta nola ezagutu nuen Patxi. Orduz geroztik, hala-beharrez edo kasualitatez, elkarrekin aritu gara zenbait lanetan, lehenik Jose Mari Jimeno Jurioren zuzendaritzapean egin zen *Nafarroako Herri Izendegia*-n, ondoren *Nafarroako Toponimia eta Mapagintza* proiekturako artaxoarraren eskariari erantzunez, Euskaltzaindiak hizkuntza aholkulari proposatu gintuelako, eta horrela bertze hainbat ekitaldi eta lanetan. Azkenetako bat iazko Nafarroa Oinezarako, Altsasuko Ikastolak eskatuta, elkarrekin prestatu genuen *Jose Mari Satrutegi Nafarroako euskararen ikurra* liburua. Bateratsu izendatu gintuzten Euskaltzaindiaren Onomastika Batzordeko kide eta bateratsu hasi ginen onomastikaz doktore-tesia egiten, baina aitzindu zitzaidan eta nik baino urte pare bat lehenago amaitu zuen. Hori dela eta, nirea aurkeztu nuenean epaimahaia osatu zutene-tako bat izan zen. 1983ko azterketa hartan bezala, biak aurrez aurre, baina orain-goan lekuz aldatuak, bera nire ikerketa lanaren iruzkingile eta zirikatzaile.

Adin kontuagatik, segur aski, bera baino urte batzuk lehenago izendatu ninduten euskaltzain eta, beharbada, horrek aukera eman dit gure Erakundeak hurbiltxeagotik edo barrenagotik ezagutzeko. Egia bada bizitza honetan adinak eta esperientziak nolabaiteko abantaila dakarrela, aukera hori aprobetxatuko dut eskatu didan erantzun honetako azken hitzak errateko.

Orain dela bi hilabete, Antzuolan, gaur bezalako ekitaldian Jean Haritschelhar euskaltzainburu ohiak, Ana Toledori erantzuna eman zionean, gogora ekarri zigun 1990. urtetik hona euskaltzainen kopuru erdia berritu dela, belaunaldi berri bat sartu dela Akademian. Andres Urrutia euskaltzainburuak joan den uztailean, Euskaltzaindiaren egoitzan urgazle berriak hartzeko ekitaldian, azpimarratu zuen garai berriek aterabide berriak eskatzen dituztela euskararen aitzindaritzeta eta zabalkunderako eta Euskaltzaindiak hortxe egon behar duela euskara eguneratuaren eskakizun eta premiei erantzun egokia ematen, proiektu zehatzen bidez eta batzordeetako lana ahalik eta hobekien eginez.

Patxi Salaberri dugu belaunaldi berri honetako euskaltzainik gazteena, baina jaun-andreok, ikusi ahal izan duzuen bezala, ez dator esku hutsik, mehezimenduz jantzia baizik, Euskaltzaindian bertze nafar batek, Patxi Ondarrak, utzitako aulkia hartzera eta, Akademiaren proiektu eta batzordeetako lana ahalik eta hobekien eginez, euskararen egungo eskakizun eta premiei erantzun egokia ematera.

* * *

Patxi, hemezortzi urte hauetan langile nekaezina haizela erakutsi diguk, laguntzeko beti prest hagoela, eskatzen zaizkian lanetan eta egiten zaizkian argibide eskaeretan beti garaiz erantzuten duana, zehatza eta zorrotza (*exijentea* erranen likek J. L. Lizundia batzordekideak) –heure buruarekin lehenik eta, ondorioz, gainerako guztiakin, ikasleekin (fama hori duala entzuna baitut kanpoan), lankide eta batzordekideekin (hau ez diat kanpoan entzun beharririk izan)–, gauzak ongi aztertu eta egiaztatu arte nekez amore ematen duana.

Euskaltzaindiak plazaratzen dituen emaitzak prozesu baten ondorio izaten dituk, aldez aurretik proiektu, lantalde eta batzordeetan egiten den lana osoko bilkuretako galbahetik pasatu eta ateratzen den fruitua. Prozesu horrek ongi bilbatutako talde lana eskatzen dik, abesbatza edo orkestra baten modura, lehenik ahots edo instrumentu bakoitzak, edo horietako talde bakoitzak, berari dagokion pentagrama edo *partitxela* ahalik eta hobekien aztertu, ikasi eta interpretatu behar dik, ondoren gainerako guztiakin elkartu eta, pentagrama bakoitzaren interpretazio zehatza partituran ageri diren gainerakoekin bat etortzeak eskatzen duen malgutasunarekin konbinatu eta denen artean helburu berbera lortzeko.

Bazakiagu Euskaltzaindian banan-banan sartzen garela, baina ez soilik banakako lana egitera, baizik eta Erakundearen konpromisoekin bat egin eta dagozkion erantzun egokiak ematera eta Euskararen Akademiak Euskal Herrian dituen helburuak betetzera.

Hemezortzi urtez egokitu zaizkian pentagramak zehatz eta zorrotz ikertu, prestatu eta interpretatu dituan hori, hator Erakunde honetan hiritako dugun aulkian esertzera, denekin batera euskarak bere etorkizunerako behar dituen partiturarik ederrenak egoki konposatu eta ematera. Ziur nagok, Patxi, hortxe izanen haugula eta hainbertze maite duan euskararen alde eginahal guztiak, eta bihotza ere jarritz, heure onena urte anitzez emanen duala Euskaltzaindian. Ongi etorri gure artera!